कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द

<u>शोधार्थी</u>

भिमादेवी बिष्ट

क्याम्पस क्रमाङ्क र शैक्षिक वर्ष : (२०७४-२०७५)

त्रि.वि. दर्ता क्रमाङ्क : ९-२-२१८-५६१-२०१०

दोस्रो वर्षको परीक्षा क्रमाङ्क (वर्ष) : २१८०००५

नेपाली भाषा शिक्षा विषयमा नेप. शि ५९८ स्नातकोत्तर उपाधिका निमित्त

प्रस्तुत शोधपत्र

शोधपत्र पेश गरेको मिति :

वि.सं.:

इ.सं.:

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षा शास्त्र संकाय

जनता बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली शिक्षा विभाग

इटहरी, सुनसरी

शोधपत्र भाइभा मिति :

वि.सं.:

इ.सं.:

स्वयम् घोषणा

म शोधार्थी भिमादेवी बिष्ट यो घोषणा गर्दछु कि प्रस्तुत शोधपत्र मैले आफै तयार गरेको हो । शोधपत्रमा कुनै अंश समेतको मैले कहाँकतैबाट हुवहु नक्कल गरेको छुईन । आवश्यकताअनुसार सन्दर्भ र स्रोत खुलाई पूर्वकार्यको प्रयोग गरिएको छ । यदी कहीँकतैबाट हुवहु नक्कल गरेको प्रमाणित भए त्यसबाट आउने सबैखाले परिणामको सामना गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछु । यस सम्बन्धमा पछि कहीँकतै र कुनै किसिमको उजुरबाजुर गर्ने छैन ।

मिति :-

....

शोधार्थी

भिमा देवी बिष्ट

जनता बहुमुखी क्याम्पस

☎ ०२५-५८१३००
५८००६४

इटहरी, सुनसरी
स्थापित : २०४५

(त्रिभुवन विश्वविद्यालय र उ.मा.शि. परिषदबाट सम्बन्धन प्राप्त)
विज्ञान, व्यवस्थापन, मानविकी तथा शिक्षाशास्त्र संकाय

प.सं. :
च.नं. :

मिति :

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय जनता बहुमुखी क्याम्पस नेपाली शिक्षा विभाग अन्तर्गत एम.एड. द्वितीय वर्षकी छात्रा भिमादेवी बिष्टले नेपाली शिक्षा ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत **'कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द'** शीर्षकको शोधपत्रमेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको प्रस्तुत शोधपत्रनेपाली शिक्षामा स्नातकोत्तर उपाधिका निमित्त मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति :

....
शोध निर्देशक
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी
नेपाली शिक्षा विभाग

जनता बहुमुखी क्याम्पस

इटहरी, सुनसरी
स्थापित : २०४५

☎ ०२५-५८१३००
५८००६४

(त्रिभुवन विश्वविद्यालय र उ.मा.शि. परिषदबाट सम्बन्धन प्राप्त)
विज्ञान, व्यवस्थापन, मानविकी तथा शिक्षाशास्त्र संकाय

प.सं. :
च.नं. :

मिति :

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत जनता बहुमुखी क्याम्पस,इटहरी नेपाली शिक्षा विभाग स्नातकोत्तर तहका शोधार्थी भिमादेवी बिष्टले नेपा. शि ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको **'कक्षा दशको नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द'** शीर्षकको शोधपत्रनेपाली शिक्षा स्नातकोत्तर तहका लागि उपयुक्त देखिएकाले मूल्याङ्कनका निमित्त स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	पद
१.	मदनराज बराल	विभागीय प्रमुख
	....	
२.	....	बाहय विशेषज्ञ
	....	
३.	तीर्थराज भट्टराई	शोधनिर्देशक
	....	

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्रत्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्ष नेपाली मूल विषयको आंशिक आवश्यक्ता पूरा गर्नका लागि '**कक्षा दशको नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द'** सन्दर्भ**मा शोध कार्य गरि त्यसको** वर्ग, व्युत्पत्ति, अर्थ के कसरी भएको छ भन्ने कुरालाई प्रस्ट्याउने कार्य गरिएको छ ।

यो शोधपत्रलेखनको प्रारम्भदेखि आफ्नो व्यस्तताका वावजुत पनि यस शोधपत्रनिर्माणदेखि शोध प्रतिवेदनको प्रस्तुतिसम्म आफ्नो अमूल्य समय, सल्लाह, सुझाव र कुशल निर्देशन गर्नुहुने शोधनिर्देशक श्री तीर्थराज भट्टराई प्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी शोधपत्रशीर्षक चयन गर्नुहुने आदरणीय गुरु मदनराज बराल र नवीनकुमार शर्मा तथा नेपाली विभागका सम्पूर्ण गुरुवर्गहरुमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधपत्रतयार पार्दा विभिन्न सामग्री तथा स्रोत उपलब्ध गराएर सहयोग गर्ने जनता बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालय परिवार र सुकुना क्याम्पसका श्री बालकृष्ण गौतमलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसैगरी मेरो अध्ययनको हरेक क्षण उपयुक्त सल्लाह, सुझाव र उचित वातावरण बनाई यो अवस्था सम्म पुऱ्याउन सदैव साथ, हौसला र निस्वार्थ सहयोग गरिदिनु हुने मेरो पिता डिकबहादुर विष्ट र श्रीमान् आकाश निरौलाप्रति आभारी र कृतज्ञ छु । सामग्री उपलब्ध गराएर आवश्यक सहयोग गर्ने मेरा सहपाठी साथीहरू, पार्वता भट्टराई, भोजराज भण्डारी, हेम घिमिरे, विमला पोखेल, सूर्यकला सापकोटा लगायत सम्पूर्ण साथी, सहयोगी, इष्टमित्र र अग्रजहरूलाई स्मरण गर्न चाहन्छु । त्यसैगरी अन्त्यमा यस शोधपत्रलाई कम्प्युटर टाइप गरी विशेष सहयोग पुऱ्याउने गोपाल बस्याल प्रति कृतज्ञ छु ।

....

शोधार्थी

भिमा देवी बिष्ट

शोधसार

शोधशीर्षक : 'कक्षा दशको नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द'

शोधविधि : प्रस्तुत शोधपत्रको सामग्रीको सङ्कलनमा प्रमुख आधार पुस्तकालयीय कार्य, पाठ्यपुस्तक विधि अपनाइएको छ । शोधपत्रमा प्रयुक्त तथ्य तथ्याङ्कलाई व्याख्या र विश्लेषणात्मक विधिद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ ।

शोध प्रक्रिया : प्रस्तुत शोधकार्यलाई पाँच अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा शोधको परिचय अन्तर्गत पृष्ठभूमि, समस्या कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व, अध्ययनको परिसीमा (सीमाङ्कन), पारिभाषिक शब्दहरू, शोधपत्रको रूपरेखा समावेश गरिएको छ । अध्याय दुईमा पूर्वकार्यको समीक्षा, पूर्वकार्यको उपयोगिता र कार्यान्वयन, सैद्धान्तिक र धारणात्मक संरचना समावेश गरिएको छ । अध्याय तीनमा अध्ययनको प्रक्रिया र विधि अन्तर्गत अध्ययनको संरचना, जनसङ्ख्या र नमूना, नमूना छनोट प्रक्रिया, तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन, तथ्याङ्क सङ्कलनका प्रक्रिया, तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या प्रक्रिया समावेश गरिएको छ । अध्ययन चारमा कक्षा दशको नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको वर्ग, व्युत्पत्ति, अर्थको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ साथै प्रत्येक कथामा प्रयुक्त सम्पूर्ण शब्द सङ्ख्या, तत्सम शब्दसङ्ख्या र तत्सम शब्दको प्रतिशत समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै आवृत्ति भएका शब्द र आवृत्तिको स्थितिलाई तालिकामा देखाइएको छ । पाँचौ अर्थात् अन्तिम अध्यायमा निष्कर्ष, सुझाब, उपयोगिता, सन्दर्भ सामग्री, परिशिष्टहरू समावेश गरिएको छ । यस शोधपत्रमा कक्षा दशको नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकको कथा विधामा तत्सम शब्द पत्ता लगाउनु, तत्सम शब्दको बनोट प्रक्रिया पत्ता लगाउनु, कथामा तत्सम शब्दको आवृत्तिको अवस्था पत्ता लगाउनु, शब्द वर्गका आधारमा तत्सम शब्दको पहिचान गर्नु जस्ता उद्देश्य राखिएको छ ।

यस शोधपत्रले तत्सम शब्द सम्बन्धित भएर शोधकार्य गर्न चाहने भावी शोधकर्तालाई दिशानिर्देशन गर्नुका साथै कक्षा दशमा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई तत्सम शब्दको वर्ग, व्युपत्ति, अर्थ आदिका बारेमा ज्ञान दिन सहयोग पुग्नेछ ।

विषयसुची

अध्याय एक : शोध परिचय

१.१ पृष्ठभूमि..१
१.२ समस्या कथन १
१.३ अध्ययनका उद्देश्य...२
१.४ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व...२
१.५ अध्ययनको परिसीमा (सीमाङ्कन) २
१.६ पारिभाषिक शब्दहरू २
१.७ शोधपत्रको रूपरेखा/अध्यायथोजना ३

अध्याय दुई : पूर्वकार्यको समीक्षा तथा धारणात्मक संरचना

२.१ पूर्वकार्यको समीक्षा तथा धारणात्मक संरचना..४
२.२ पूर्वकार्यको उपयोगिता/कार्यान्वयन..७
२.३ सैद्धान्तिक र धारणात्मक संरचना ८

अध्याय तीन : अध्ययनको प्रक्रिया र विधि

३.१ अध्ययनको संरचना...११
३.२ जनसङ्ख्या र नमूना..११
३.३ नमूना छनोट प्रक्रिया..९
३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरु..९
३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया..९
३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या प्रक्रिया..९

अध्याय चार : नतिजा/परिणाम

४.१ तत्सम शब्दको विश्लेषण १०

४.१.१ 'घरभगडा' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण १०

४.१.२ 'शत्रु' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण २२

४.१.३ 'कर्तव्य' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण....................३४
४.१.४ 'आयाम' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण......................५५
४.२ छलफल र व्याख्या..**७२**

अध्याय पाँच : निष्कर्ष, सुझाव तथा उपयोगिता

५.१ निष्कर्ष **७४**
५.२ सुझावहरु **७५**
५.३ उपयोगिता **७५**
५.३.१ नीतिगत तह ७६
५.३.२ कार्यान्वयन तह...७६
५.३.३ आगामी अनुसन्धानका लागि शीर्षकहरू...७६
सन्दर्भ सामग्री
परिशिष्टहरू

तालिका सूची

तालिका संख्या	शीर्षक	पृष्ठसङ्ख्या
१	'घरभ्कगडा' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण	१०-२१
२	शब्द आवृत्ति	२१
३	'शत्रु' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण	२२-३३
४	शब्द आवृत्ति	३३-३४
५	'कर्तव्य' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण	३४-५४
६	शब्द आवृत्ति	५४-५५
७	'आयाम' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण	५६-७०
८	शब्द आवृत्ति	७१-७२

अध्याय एक : शोध परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

भाषा शब्द संस्कृतको 'भाष्' धातुबाट निर्माण भएको हो । 'भाष्' धातुको अर्थ बोल्नु वा भन्नु हुन्छ । भाषा शब्दमा स्त्रीत्वबोधक टाप् (आ) प्रत्यय लागेर बनेको भाषा शब्दले बोली भन्ने अर्थ दिइएको छ । भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो । तर विचार विनिमयका सबै माध्यमलाई भाषा भनिदैन । खास गरी स्वर र ब्यञ्जन जस्ता ध्वनिहरु स्पष्ट छुट्याउन सकिने गरी मान्छेका उच्चारण अवयवद्वारा उच्चारित आवाजलाई मात्र भाषा भनिन्छ । भाषा सामाजिक बस्तु हो । भाषाको आर्जन व्यक्तिले समाजबाट गर्छ । सामाजिक सम्पर्क स्थापित गर्न यसको उपयोग सामाजमै गर्छ । वैचारिक आदान-प्रदानको माध्यम भाषा हो ।

भाषामा शब्दको महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ । एक वा एकभन्दा बढी अक्षर मिली बनेको स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन सक्ने इकाइलाई शब्द भनिन्छ । यो रुपिम भन्दा माथिल्लो पदावली भन्दा सानो भाषिक एकाई हो । जस्तै हात, समाज, धर्म, किताब आदिलाई स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ र अर्थ पनि पूर्ण छ । त्यसैले यी शब्द हुन् । तर उपसर्ग तथा प्रत्यय आदिको प्रयोग स्वतन्त्र रूपमा नहुने भएकाले र तिनको अर्थ पनि नभएकाले यी शब्द होईनन्।

यहाँ कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकका कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको खोज कार्य गरिएको छ । यो शोधपत्र तयार पार्नु पूर्व यस तहको कथा विधाको तत्सम शब्दको अध्ययन नगरिएकाले, खोज अनुसन्धान नभएकाले कक्षा दशका विद्यार्थीहरूलाई अध्यापन गराउने शिक्षकहरूलाई लक्षित गरी अनुसन्धान कार्य गरिएको छ ।यो अनुसन्धान कार्य जनता बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग, इटहरी सुनसरीबाट तयार पारिएको छ। यस अनुसन्धानबाट प्रत्यक्ष रूपमा कक्षा दशका विद्यार्थीहरूले लाभ लिन सक्नेछन् ।

१.२ समस्या कथन

कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकका कथाा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययन गर्नु गहनतम् कार्य हो । शैक्षिक क्षेत्रमा नेपाली भाषाका तत्सम, तत्भब र आगन्तुक शब्दले महत्वपूर्ण भुमिका खेलेको हुन्छ । सिमित रूपमा रहेका झर्रा नेपाली शब्दलाई पूर्णता दिने काम यिनै तत्सम, तत्भब र आगन्तुक शब्दहरूले गरेका हुन्छन् । तत्सम शब्द नेपाली पाठ्यक्रममा प्रयोग भई शिक्षण कार्यमा बाधा समेत बनेको पाइन्छ ।

वाक्यको विभिन्न परिवेशमा आएर यस्ता तत्सम शब्दले कुन वर्गका रूपमा कसरी काम गर्छन् भन्ने कुराको अवगत नहुनु विद्यार्थीमा समस्याको पाटो हो । विद्यार्थीलाई मात्र नभएर यस्ता शब्दले पदवर्ग छुट्याउन शिक्षकलाई समेत मुस्किल पर्नसक्छ ।

तत्सम शब्दहरू सम्बन्धी समस्यालाई बुदाँगत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

क) कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तका कथा विधामा के-कस्ता तत्सम शब्दहरू प्रयोग भएका छन् ?

ख) कथामा तत्सम शब्दहरूको बनोट कस्तो छ ?

ग) कथामा तत्सम शब्दहरूको आवृत्तिको अवस्था कस्तो छ ?

घ) कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द शब्दवर्गका आधारमा कस्ता छन् ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

क) कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द पत्ता लगाउनु,

ख) कथामा रहेका तत्सम शब्दहरूको बनोट प्रक्रिया पत्ता लगाउनु,

ग) कथाका तत्सम शब्दको आवृत्तिको अवस्था पत्ता लगाउनु,

घ) शब्द वर्गका आधारमा तत्सम शब्दको पहिचान गर्नु ।

१.४ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

यस शोधपत्रमा कक्षा दश (२०८०) को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको व्यवस्थित अध्ययन गरिएको छ । तत्सम शब्दको अध्ययनले भाषालाई सरल, सहज तथा मिठासपूर्ण बनाउने र दुर्बोध्यलाई सुबोध्य बनाउने हुनाले यसको अध्ययन र अनुसन्धान औचित्यपूर्ण छ ।

यस शोधपत्र कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा के-कति मात्रामा तत्सम शब्दहरू प्रयोगमा आएका छन्, शब्दहरू कसरी बनेका छन्, शब्दहरू कति पटक आवृत्ति भएका छन् साथै शब्दहरू कुन-कुन शब्द वर्गमा रहेका छन् भन्ने कुराको खोजी गरियो । यस शोधपत्रले कक्षा दश अध्ययन गर्ने विद्यार्थी र अध्यापन गर्ने शिक्षकलाई आवश्यक सहयोग र मार्ग निर्देशन दिने कार्य गर्दछ । यसका साथै पाठ्क्रम, पाठ्यपुस्तक निर्मातालाई समेत सहयोग पुऱ्याउने हुनाले यो शोधपत्र महत्वपूर्ण हुनेछ । यसकारण तत्सम शब्दको अध्ययन हुनु जरुरी छ ।

१.५ अध्ययनको परिसीमा (सीमाङ्कन)

यो शोधपत्रमा कक्षा दश (२०८०) को नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । यस शोधपत्रको सीमाहरू निम्नलिखित रहेका छन् ।

क) कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त तत्सम शब्दको पहिचान गर्नु,

ख) कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको बनोट प्रक्रिया देखाउनु,

ग) प्रयुक्त तत्सम शब्दको आवृत्तिको अवस्था पत्ता लगाउनु ,

घ) कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको शब्दवर्गको खोजी गर्नु ,

१.६ पारिभाषिक शब्दहरू

तत्सम : संस्कृत भाषा नेपाली भाषाको जननी भाषा हो । संस्कृत भाषाबाट धेरै शब्दहरू नेपाली भाषामा आएका छन् । संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा शब्दहरू आउने क्रममा जस्ताको तस्तै, अथवा कुनै पनि फेरबदल नभइकन आएका शब्दहरू नै तत्सम शब्द हुन् ।

उपसर्ग : मूल शब्दको अगाडि जोडिने सर्ग

प्रत्यय : मूल शब्दको पछाडि जोडिने सर्ग

समास : दुई ओटा शब्दहरू जोडिएर नयाँ शब्द बन्ने प्रक्रिया

द्वित्व : एउटै शब्द दोहोरिएर नयाँ शब्द बन्ने प्रक्रिया

१.७ शोधपत्रको रूपरेखा/अध्याययोजना

यस अध्ययनमा निम्नानुसारको अध्याययोजना रहेको छ :

अध्याय एक : शोध परिचय

अध्याय दुई : पूर्वकार्यको समिक्षा तथा धारणात्मक संरचना

अध्याय तीन : अध्ययनको प्रक्रिया र विधि

अध्याय चार : नतिजा/परिणाम र छलफल

अध्याय पाँच : निष्कर्ष, सुझाव तथा उपयोगिता

अध्याय दुई : पूर्वकार्यको समीक्षा तथा धारणात्मक संरचना

२.१ पूर्वकार्यको समीक्षा तथा धारणात्मक संरचना

शोधपत्रतयार गर्ने क्रममा विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको बिभिन्न विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दका बारेमा धेरै अध्ययन र अनुसन्धान गरिएको छ । जस मध्येका केही अनुसन्धान बारे यहाँ संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

भट्टराई (२०६६) द्वारा "कक्षा पाँचको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तत्सम शब्दको अध्ययन" शीर्षकमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गतको नेपाली शिक्षा विभागबाट स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षको ५९८ पाठ्यांशको आंशिक आवश्यक्ता परिपूर्तिको प्रयोजनार्थ यो शोधकार्य सम्पन्न भएको पाईन्छ । कक्षा ५ को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा रहेका तत्सम शब्दहरु पहिल्याउनु, ती शब्दको बनोट प्रक्रिया पत्ता लगाउनु, ती शब्दको पदवर्ग छुट्याउनु, शब्द निर्माणमा सर्ग स्थिति देखाउनु जस्ता उद्देश्य राखिएको उक्त शोधपत्रमा मुख्य रूपमा पुस्तकालयीय कार्यको प्रयोग गरिएको छ ।

उक्त शोधपत्र अनुसार कक्षा पाँचको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग भएका ८३३५ शब्द मध्ये अनावृत्त शब्द संख्या १८५० ले २२.१९ प्रतिशत अनावृत्त शब्दहरू रहेको बताउँछ । ती शब्दहरुमा उपसर्ग लागेको २० प्रतिशत, प्रत्यय लागेका ३८ प्रतिशत तत्सम शब्द भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । कक्षा पाँचको स्तरअनुसार भाषाको स्तरियता र शब्दभण्डारको विकासका लागि अनावृत्त तत्सम शब्दलाई ३५ प्रतिशतसम्म बनाउनु पर्ने देखिए तापनि तह अनुसार तत्समको प्रयोग भने सन्तोषजनक रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । (भट्टराई,२०६६ : पृष्ठ ५१ र ५२)

खड्का (२०६७) ले कक्षा एघारको सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूले अध्ययन शीर्षकमा शैक्षिक प्रयोजनका लागि तयार गरेकी छन् । यस अध्ययनमा कक्षा ११ को कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अर्थ, ब्युत्पत्ति पाठ शब्दवर्ग तथा पृष्ठको अवस्था के कस्तो रहेको छ त्यसलाई केलाएर प्रस्तुत गरेकी छन् । तत्सम शब्दको ब्युत्पति, अर्थ, शब्दवर्ग तथा पृष्ठको उल्लेख गर्नु यो अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । यसमा पुस्तकालयीय कार्य तथा खोज अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यो कार्य तत्सम शब्दको अध्ययनका लागि महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

दाहाल (२०६७) द्वारा कक्षा एघारको नेपाली पाठ्यपुस्तको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन जनता बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको पाठ्यांश नेपा.शि ५९८ को प्रयोजनको लागि तयार पारिएको देखिन्छ । उक्त शोधपत्रमा शब्दवर्ग, शब्द निर्माण प्रक्रिया, शब्दार्थ, पृष्ठ सङ्ख्या आदि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । उक्त शोधपत्रमा निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको पहिचान गर्नु, स्रोतका आधारमा शब्दको परिचय दिनु, तत्सम शब्दको बनोट प्रक्रिया पत्ता लगाउनु जस्ता उद्देश्य राखिएको छ । यस अध्ययनमा पाठ्यपुस्तक विधि, छलफल विधि, पुस्तकालयीय कार्य जस्ता विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

उक्त शोधपत्र कक्षा एघारको सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका निबन्धमध्ये 'आइमाई साथी' निबन्धमा २१३, 'भलादमी' निबन्धमा १२८, 'म फुल लिएर आउनेछु' निबन्धमा ९४, 'आलु' निबन्धमा १२८ तत्सम शब्द रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त अध्ययनमा कक्षा ११ को स्तर र क्षमता अनुरूप नै तत्सम शब्दको परिचय, शब्दको प्रयोग निबन्धमा भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । शब्दको परिचय, शब्दको वर्गीकरण र तत्सम शब्दहरूको अध्ययन गरिएको यो शोधपत्रतत्सम शब्दको अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण रूपमा लिन सकिन्छ । (दाहाल, २०६७:५७)

यादव (२०७०) मा स्नातक तह प्रथम वर्षको नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन शीर्षकमा जनता बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको पाठ्यांश नेपा.शि ५९८ को प्रयोजनको लागि तयार पारिएको देखिन्छ । उक्त शोधपत्रमा निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप, स्रोतका दृष्टिले शब्दहरूको वर्गीकरण, शब्द निर्माण प्रक्रिया, शब्दार्थ, पृष्ठसंख्या आदि उल्लेखित गरिएको पाइन्छ । निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप, वर्गीकरण र तत्सम शब्दको विश्लेषण गर्नु जस्ता उद्देश्य राखिएको छ । यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय कार्य, पाठ्यपुस्तक विधि र विश्लेषण विधि जस्ता विधिको माध्यमबाट निष्कर्ष निकालिएको छ ।

बस्नेत (२०७१) द्वारा "स्नातक अनिवार्य नेपालीको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द" शीर्षकमा शिक्षाशास्त्र सङ्काय, जनता बहुमुखी क्याम्पस नेपाली शिक्षा बिभाग अन्तर्गत एम.एड दोस्रो वर्षको नेपा. शि ५९८ पाठ्यांशको आशिंक आबश्यकता परिपूर्तिको लागि शोधपत्रतयार पारिएको देखिन्छ । तत्सम शब्दको वर्गीकरण र शब्दको संक्षिप्त परिचय दिनु, स्नातक अनिवार्य नेपालीको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको विश्लेषण गर्नु, कथा विधामा उपसर्ग, प्रत्ययको, कथा विधामा समास र द्वित्व शब्दको निर्माण प्रक्रिया पहिचान गर्नु जस्ता उद्देश्य राखिएको सो शोधपत्रमा मुख्य रूपमा पुस्तकालयीय कार्यको प्रयोग गरिएको छ ।

उक्त शोधपत्रमा तत्सम शब्दको शब्दवर्ग छुट्याउनुका साथै शब्दको निर्माण प्रक्रिया, अर्थ तथा पाठ र पृष्ठसङ्ख्या पनि उल्लेख गरिएको छ । स्नातक तहको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको विश्लेषण गरिएको यो शोधपत्रस्नातक तहमा अध्ययनरत विद्यार्थी र शिक्षक वर्गका लागि समेत उपयोगी देखिन्छ (बस्नेत : २०७१ : पृष्ठ ५६)

नेम्वाङ्ग (२०७१) द्वारा कक्षा नौ को नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन शीर्षकमा शिक्षाशास्त्र संङ्काय जनता बहुमुखी क्याम्पस नेपाली शिक्षा विभाग अन्तर्गत एम.एड. दोस्रो वर्षको नेपा.शि ५९८ पाठ्यांशको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निम्ति शोधपत्र तयार पारिएको देखिन्छ । उक्त शोधपत्रको उद्देश्यमा कथाको सैद्धान्तिक स्वरूपको अध्ययन गर्नु, स्रोतका दृष्टिले शब्दको वर्गीकरण गर्नु, नेपाली भाषाको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको विश्लेषण गर्नु जस्ता उद्देश्य राखिएको र पुस्तकालयीय कार्य, पाठ्यपुस्तक विधि, छलफल विधि, विश्लेषण जस्ता विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

उक्त शोधपत्रमा कक्षा नौ को नेपाली पाठ्यपुस्तमा समाबेश कथाहरु कर्तब्य, दोषी चस्मा र न्यायको पक्ष कथामा भएका सम्पूर्ण ६२७२ शब्दसंङ्ख्या मध्ये अनावृत शब्द संङ्ख्या १३५७ को उपस्थितिमा नदोहोरिएका १९ % भन्दा बढी शब्दको सम्पूर्ण शब्दको करिब एक चौथाई भाग ओगटेको देखिन्छ । उपसर्ग, प्रत्यय र पदवर्गको आधारमा विश्लेषण गरिएको यो शोधपत्रले सम्पूर्ण संङ्ख्यामा आवृत्त संङ्ख्याको विवरण सन्तोषजनक रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

बराल (२०७४) द्वारा बि.एड. प्रथम वर्षको ऐच्छिक नेपालीको कथा विधामा रहेका तत्सम शब्दहरू पहिल्याउनु, तत्सम शब्दहरूको बनोट प्रक्रिया पत्ता लगाउनु, शब्दवर्ग लगाउनु, तत्सम शब्दको आवृत्तिको अवस्था पत्ता लगाउनु जस्ता उद्देश्य राखिएको उक्त शोधपत्रमा मुख्य रूपमा पुस्तकालयीय कार्यको प्रयोग गरिएको छ ।

उक्त शोधपत्र अनुसार बि.एड. प्रथम वर्षको ऐच्छिक नेपाली पाठ्यपुस्तकमा भएका १४ ओटा कथाहरूमा जम्मा २३,३०७ ओटा शब्दहरू प्रयोग भएकोमा ८२३ ओटा ३.५३ प्रतिशत तत्सम शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ । ती कथाहरूको अध्ययन गर्दा सबैभन्दा बढी

तत्सम शब्द 'एउटा बिचारको यात्रापथ' कथामा र सबैभन्दा कम 'थैले खत्रीको इतिहास' कथामा भएको पाइन्छ । उक्त पाठ्यपुस्तकमा तत्सम शब्दको प्रयोगको अवस्था कमजोर देखिन्छ । बि.एड. तहका विद्यार्थीको लागि तत्सम शब्दको प्रयोग बढी भएका कथाहरू समाबेश गरेमा तत्सम शब्दका माध्यमबाट नेपाली भाषाको अध्ययनमा सहज गराउन सकिने निष्कर्ष निकालिएको छ । (बराल २०७४ : पृष्ठ ५८)

२.२ पूर्वकार्यको उपयोगिता/कार्यान्वयन

कुनै पनि कार्यको अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपूर्व यससँग सम्बन्धित के-कस्ता अध्ययन र अनुसन्धान भएका छन् ती कुरा जान्न आवश्यक हुन्छ । अध्ययन र अध्यापनको क्रममा शब्दभण्डारको क्षेत्रमा धेरै अध्ययन र अनुसन्धान भएका छन् । ती अनुसन्धानले आवश्यक मार्गनिर्देशन गर्ने भएकाले ती अनुसन्धानका बारेमा अध्ययन गर्न जरुरी छ । नेपाली भाषालाई विद्यालय तहमा अनिवार्य गरेबाट अझ यसको उपयोगिता झन्झन बढ्दै गएको पाइन्छ । यहाँ २०८० सालमा प्रकाशित कक्षा दश को नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकका कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दमा केन्द्रित भई हालसम्म कसैले पनि नगरेको हुँदा यो अध्ययन गरिएको हो ।

यस अघि भट्टराई (२०६६) ले उक्त शोधपत्रमा तत्सम शब्दको अर्थ, ब्युत्पति, पदबर्ग उल्लेख गरेकी छिन्, त्यस्तै खड्का (२०६७) ले उक्त शोधपत्रमा अर्थ, ब्युत्पत्ति, पाठ पृष्ठसंङ्ख्या उल्लेख गरेकी छिन् । त्यसैगरि दाहाल (२०६७) ले त्यस शोधपत्रमा कुन-कुन पाठमा कति तत्सम शब्दको प्रयोग भएको छ, त्यसको जानकारी दिदै ती शब्दको शब्दवर्ग निर्माण प्रक्रिया, शब्दार्थ र पृष्ठसंङ्ख्या उल्लेख गरिएको छ ।

त्यसैगरी यादब (२०७०) ले उक्त शोधपत्रमा निबन्ध विधामा समावेश तत्सम शब्दको अर्थ, ब्युत्पत्ति, पाठ र पृष्ठसंख्या उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी बस्नेत (२०७१) यस शोधपत्रमा पनि तत्सम शब्दको शब्दवर्ग, शब्द निर्माण प्रक्रिया, अर्थ, पृष्ठसंख्या उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै नेम्वाङ्ग (२०७१) ले उक्त शोधपत्रमा सम्पूर्ण शब्दसंङ्ख्या उल्लेख गरी उपसर्ग, पदवर्गको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

बराल (२०७४) ले उक्त शोधपत्रमा तत्सम शब्दको पहिचान, शब्दको बनोट प्रक्रिया, शब्दवर्ग आवृतिको अवस्था, पृष्ठसंख्या उल्लेख गरेकी छन् । माथि सम्पन्न गरिएका शोधपत्रमा कुनैमा तत्सम शब्दको शब्दवर्ग, अर्थ, शब्दनिर्माण प्रक्रिया, पाठ, तत्सम शब्दको आवृत्ति मध्ये कसैले शब्दवर्गलाई कसैले अर्थ र पृष्ठलाई त कसैले आवृत्तिलाई उपेक्षा गरेको पाइन्छ । तर यो कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्रमा तत्सम शब्दको शब्दवर्ग, शब्द वनोट प्रक्रिया, अर्थ, पाठ, पृष्ठ संङ्ख्या र तत्सम शब्दको आवृत्तिको अवस्था जस्ता पक्षको जानकारी गरिने भएकाले यो बिशुद्ध मौलिक शोधपत्ररहेको छ ।

यस शोधपत्र कक्षा दशको पाठ्यपुस्तक अध्ययनरत विद्यार्थी र अध्यापनरत शिक्षकलाई प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने छ । यसका साथै पाठमा रहेका तत्सम शब्दको प्रयोग र ती पाठहरु कुन तहका लागि उपयुक्त हुन्छन् भन्ने कुराको जानकारी पाठ्यक्रम निर्मातालाई र अन्य सरोकारवालालाई पनि आवश्यक सहयोग प्रदान गर्नेछ । अतः यो शोधपत्र नीतिगत रूपमा पठनपाठनको क्षेत्रमा पाठ्यक्रम निर्माण र पाठ्यपुस्तक लेखनमा कार्यान्वयन गर्न सकिनेछ ।

२.३ सैद्धान्तिक र धारणात्मक संरचना

यस अनुसन्धानहरूलाई पूर्ण रूपमा तयार पार्न नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०), तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोष र कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकलाई आधार मानिएको छ ।

क) स्रोतका आधारमा शब्द वर्गीकरण

कुनै पनि भाषामा शब्दभण्डार रहेको हुन्छ । ती बिभिन्न स्रोतबाट आएका हुन्छन् । भाषाले जुन ठाउँबाट शब्द ग्रहण गर्दछ, त्यसलाई स्रोत भनिन्छ । स्रोतका आधारमा मौलिक र आगन्तुक गरी दुई वर्गका शब्द भेट्टाउन सकिन्छ ।

अ) मौलिक शब्द

आ) आगन्तुक शब्द

अ) मौलिक शब्द

नेपाली भाषाको जननीका रूपमा संस्कृत भाषा रहेको छ । यसको स्रोतको आधार संस्कृत भाषा नै हो । कुनै पनि भाषाका स्रोतबाट प्राप्त शब्दहरूलाई मौलिक शब्द भनिन्छ । नेपाली भाषामा मौलिक शब्दहरू संस्कृत भाषाबाट आएका छन् । संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका शब्दलाई मौलिक शब्द भनिन्छ । मौलिक स्रोतमा पनि तत्सम, तद्भव र देशज गरी तीन प्रकारका शब्दहरू रहेको पाइन्छ ।

- **तत्सम शब्द**

  तत् र सम दुई शब्द मिलेर तत्सम शब्दको निर्माण भएको हो । तत् को अर्थ त्यो र सम् को अर्थ उस्तै वा बराबर हुन्छ । संस्कृत भाषाबाट रूप नफेरिई आफ्नो भाषामा आएर जस्ताको तस्तै चलेका शब्द (जस्तै : आकाश, सूर्य, दिन, प्रकाश, प्रवीण (ने.बृ.श/ने.श)

- **तद्भव शब्द**

  संस्कृतबाट पाकृत हुंदै नेपाली भाषामा आईपुग्दा अपभ्रंश भएर रूप फेरिएर प्रयोग भएका शब्द तद्भव शब्द हुन् । तद्भवको अर्थ त्यसबाट भएको भन्ने हो । संस्कृत भाषाबाट बिभिन्न चरणहरूमा परिवर्तित र विकसित हुंदै आएका शब्दहरूलाई तद्भव शब्द भनिन्छ । (बराल, २०६६ : २९) जस्तै :

संस्कृत	पाकृत	नेपाली
अग्नि	अग्नि	आगो
कर्म	कम्भ	काम

- **देशज शब्द**

  नेपाली भाषीहरुले उब्जाएका शब्दहरू चाहिं देशज शब्द हुन् । (पौडेल २०६६ : ३४) जस्तै : थपक्क, जुरुक्क, सलसल, ढसमस्स, टुपुलुक्क आदि ।

आ) आगन्तुक शब्द

संस्कृत भन्दा बाहेकका र अन्य भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका शब्दलाई आगन्तुक शब्द भनिन्छ । आगन्तुक स्रोतमा भारोपेली परिवार र अभारोपेली परिवारबाट आएका शब्दहरू पर्दछन् । यी दुई प्रकारका छन् :

- **देशज शब्द**

  आफ्नै देशभित्रकै बिभिन्न प्रकारका भाषा तथा भाषिकाबाट नेपाली मानक भाषामा आएका शब्दहरू देशज आगन्तुक शब्द हुन् (पौडेल, २०६६ : ३४) जस्तै : घेवा, ल्होसार, क्वाटी, योमरी आदि ।

- **बिदेशज शब्द**

  नेपालमा बोलिने अन्य विदेशी भाषाको सम्पर्क र प्रभावबाट आवागमन भएका शब्दहरू आगन्तुक शब्द हुन् (पौडेल, २०६६ : ३४) जस्तै : जेल, मोटर, चाउचाउ, कैंची आदि ।

कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययन शीर्षकमा यो शोधपत्रतयार गरिएको छ । बिभिन्न प्रकारका शब्दहरू मध्ये यस शोधपत्रमा तत्सम शब्दको मात्र अध्ययन गरिएको छ । यो शोधपत्र तयार पार्नुपूर्व कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको परिवर्तित पाठ्यक्रमको कथा विधाको तत्सम शब्दको अध्ययन नगरिएकाले यस शीर्षकमा अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएको छ । यो शोधपत्रकक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक अध्ययनरत विद्यार्थी र अध्यापनरत शिक्षक वा प्राध्यापक वर्गलाई लक्षित गरी तयार पारिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र त्रि.बि. शिक्षाशास्त्र संकाय, जनता बहुमुखी क्याम्पस नेपाली शिक्षा शास्त्र विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको पाठ्यांश नेपाली ५९८ को प्रयोजनार्थ तयार गरिएको छ ।

अध्याय तीन : अध्ययनको प्रक्रिया र विधि

३.१ अध्ययनको संरचना

कक्षा दशको नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको सङ्ख्यात्मक खोजी गरेर त्यसको शब्द, शब्दवर्ग, व्युत्पत्ति, अर्थ र पृष्ठ छुट्याइएकोले प्रस्तुत शोधपत्रगुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । गुणात्मक रूपमा तत्सम शब्दको खोजी गरेर ती शब्दको शब्दवर्ग, बनोट, प्रक्रिया, वर्ग, अर्थ, पाठको शीर्षक, पृष्ठ संख्या आवृत्तिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । तसर्थ यसमा पुस्तकालयीय कार्य, पाठ्यपुस्तक विधि, र विश्लेषण विधि अपनाईएको छ ।

३.२ जनसंङ्ख्या र नमूना

अनुसन्धान कार्य तथ्य, प्रमाण वा सामग्रीमा आधारित अध्ययन हो । यस शोधपत्रमा जनसंङ्ख्याको रूपमा कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा समाविष्ट भएका चार सय छैसट्ठी (४६६) तत्सम शब्दहरूलाई लिइएको छ ।

३.३ नमूना छनोट प्रक्रिया

यस शोधपत्रमा कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूलाई जनसंख्याको रूपमा लिई पुस्तकालयीय कार्य अपनाएर नमूना छनौट गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू

यस शोधपत्रमा मूलतः प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका आधारमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिने भएतापनि यो शोधपत्र बिशेषगरी द्वितीयक स्रोतमा आधारित हुने हुनाले द्वितीयक स्रोतबाट नै तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ । यस शोधपत्रमा कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द के-कस्ता छन् ? यसलाई वर्गका आधारमा छुट्याउन कुन विधि अपनाउने ? तत्सम शब्दको बनोट कस्तो छ ? अर्थ प्रस्तुति कस्तो छ ? जस्ता समस्याको समाधान द्वितीयक स्रोतबाट निकालिएको छ । यसमा कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तक, बृहत् नेपाली शब्दकोश, तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश, शिक्षक सुझाव तथा निर्देशन र इन्टरनेटको समेत प्रयोग गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

यस शोधपत्र तयार गर्नको निम्ति मुख्य रूपमा पुस्तकालयीय कार्यबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ । यस शोधपत्रमा कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू सङ्कलन गरिनेछ । ती तत्सम शब्दको विश्लेषणको निम्ति नेपाली बृहत शब्दकोश र तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोशको प्रयोग गरिनेछ ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या प्रक्रिया

यस शोधपत्रमा कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त भएका तत्सम शब्दहरु सङ्कलन गरेर तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश, नेपाली बृहत शब्दकोश र अन्य सम्बन्धित पुस्तकहरूबाट तत्सम शब्दको अर्थ, निर्माण प्रक्रिया, शब्दवर्गको स्थिति, तत्सम शब्दको अवस्था र आवृतिको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । पाठगत आधारमा शब्दको सङ्ख्या वा विवरण र आवृत्तिको स्थितिलाई तालिकामा देखाइएको छ । पाठ्यपुस्तक निर्माणमा आन्तरिक र बाह्य आधारमध्ये यो अध्ययन आन्तरिक आधारअन्तर्गत शब्दभण्डारको नियन्त्रणसँग विशेषरूपमा सम्बन्धित भएकाले शब्दश्रोतका आधारमा तत्सम वर्गका शब्द पहिचान, निर्माण प्रक्रिया, पदवर्ग निर्धारण र आवृत्तिगणना गरी विद्वान निर्देशक तथा विषयविज्ञसँग परामर्शसमेत लिई यो अध्ययन पूरा गरिएको छ ।

अध्याय चार : नतिजा/परिणाम र छलफल

४.१ तत्सम शब्दको विश्लेषण

संस्कृत भाषा नेपाली भाषाको जननी भाषा हो । संस्कृत भाषाबाट धेरै शब्दहरू नेपाली भाषामा आएका छन् । संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा शब्दहरू आउने क्रममा जस्ताको तस्तै, अथवा कुनै पनि फेरबदल नभइकन आएका शब्दहरू नै तत्सम शब्द हुन् । -तत् + (त्यो) + सम (समान) = तत्सम (त्यो समान) ।

४.१.१ 'घरझगडा' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण

कथाकार बदरीनाथ भट्टराई (बि.सं. १९६५-२०५२) इतिहास, वेद र पुराणलाई कथाको भिन्नाभिन्नै क्षेत्र बनाएर विगतका यथार्थ भित्रका अमूल्य र रोचक तथ्यमाथि प्रकाश पारी नेपाली कथा जगत्मा छुट्टै पहिचान कायम गर्न सफल कथाकार हुन् । विगतका घटना चरित्र, प्रवृत्ति टिपेर पनि समसामयिक समाजका निमित्त ती कुरालाई प्रेरणादायी बनाउन सक्नु उनको साहित्यिक खुबी हो । सामाजिक नीतिचेतना सच्चरित्रता, देशप्रेम, मानवतावाद, कर्तव्यबोध, सामाजिक सङ्गति आदि उनका ऐतिहासिक, पौराणिक र वैदिक कथाहरुका विषयगत परिधि हुन् । 'घरझगडा' पनि उनको ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित सन्देशमूलक घतलाग्दो कथा हो ।

'घरझगडा' कथामा तुलनात्मक रूपमा तद्भव शब्दकै बढी प्रयोग भएको पाइन्छ । कथामा तत्सम शब्दको प्रयोग पनि उल्लेखनीय रूपमा नै भएको पाइन्छ । कथामा प्रयोग भएका तत्सम शब्दलाई तालिममा निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. १

'घरझगडा' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू

क्र.सं	शब्द	वर्ग	ब्यूत्पत्ति	अर्थ	पृष्ठ
१	दया	ना	मूल शब्द	अर्कामा आइ परेका दुःख पीडा आदिलाई अनुभव गरेर संवेदनशील हुने तथा उसप्रति उद्धार र सहयोग गर्ने मनोभाव वा वृत्ति ।	१२
२	कुपात्र	ना	कु + पात्र	अयोग्य वा खराब ब्यक्ति, नालायक ।	१२
३	अमृत	वि	न+ मृ + तन्	नमर्ने, अविनाशी, अतिमिठो, अमर, सुधापियुष, परमेश्वर ।	१२
४	रूप	ना	रूप् + अच्	आँखाले थाहा पाइने कुनै व्यक्ति वा वस्तुको आकार र रङ वा वर्ण, अनुहार, चेहरा ।	१२
५	शमन	ना	शम् + ल्युट् (अन)	कुनै वाधा, विकार, उपध्रो आदिलाई शान्त पोर्न काम, शान्ति ।	१२

६	वैध	ना	विधा + अण् (अ)	आयुर्वेदीय विधि अनुसार रोगको निदान गर्ने वा रोगीको औषधी उपचार गर्ने व्यक्ति भिषक्, कविराज ।	१२
७	सहायता	ना	सहाय + तल् (त) टाप् (अ)	कुनै काम कुरा राम्रो, चाँडो वा सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न दिइने आर्थिक, प्राविधिक, शारीरिक आदि मद्दत, सहयोग, आश्रय ।	१२
८	व्यक्तित्व	ना	व्यक्ति + त्तव	कुनै व्यक्तिको वैयत्तिक विशेषतालाई देखाउने गुण, विशेषता ।	१२
९	प्रभाव	ना	प्र + भू घञ् (अ)	उत्पन्न हुने वा जन्मने क्रिया, प्रादुर्भाव, कुनै व्यत्ति, वा वस्तुको शक्ति, सम्मान, अधिकार, पराक्रम आदिबाट अरू व्यक्ति वा वस्तुमा पर्ने असर, छाप ।	१२
१०	आकर्षित	वि	आ+ कृष् + णिचि+क्त (त)	आकर्षण गरिएको, घिच्चाइएको, तानिएको ।	१२
११	न्याय	ना	नि + इ + घञ् (अ)	सुहाउँदो वा उचित कुरो ; मनासिव तथ्य, इन्साफ ; निसाप, नीति ।	१२
१२	शङ्का	ना	मूल शब्द	केही अनिष्ट होला कि भन्ने डर : आशङ्का, सन्देह : दोधार ।	१२
१३	धन	ना	धा+ क्यु+अन	जीवन निर्वाहमा सहायता पुऱ्याउने र कमाउन वा प्राप्त गर्न परिश्रम पुँजी, समय लगाउनु पर्ने मूलयवान् पदार्थ, सम्पत्ति खेत, घर, जमिन, रुपिया, पैसा ।	१२
१४	पुत्र	ना	पु+त्रा+क (अ)	छोरो ।	१३
१५	स्नेह	ना	स्निह + घञ (अ)	आमाबाबु, अभिभावक वा मान्यजनहरुबाट आफू भन्दा साना व्यक्तिलाई प्रेम, माया ।	१३
१६	मातृत्व	ना	मातृ + त्व	माता वा आमा हुनाको गुण अवस्था वा भाव ।	१३
१७	वर्ष	ना	वृष् + अच् (अ)	दुई अयन, छ ऋतु र वाह्र महिना हुने कालको एक प्रसिद्द मान, संवत्सर, साल	१३
१८	षड्यन्त्र	ना	मूल शब्द	अरुको अनिष्ट गर्नका निम्ति गुप्त	१३

				रूपले गरिने जालझेल व्यवहार वा कारबाई, कपटपूर्ण आयोजन ।	
१९	कार्य	ना	कारि+यत् (य)	काम, कृत्य, काज ।	१३
२०	रूप	ना	रूप् + अच्	वस्तुको आकार र रङ वा वर्ण अनुहार, चेहरा	१३
२१	शासन	ना	शास् + ल्युट (अन)	सरकारले गर्ने कुनै देशको प्रबन्ध तथा सञ्चालन सम्बन्धी काम ।	१३
२२	आशा	ना	आ + अश् + अच्+टाप् (आ)	चाहेको वस्तु पाउने इच्छा ; चाहना ; अभिलाषा ।	१३
२३	अपराध	ना	अप् + राध् + घञ् (अ)	कसैको अपमान वा हानि नोक्सानी हुने काम कसुर, दोष ।	१३
२४	संशोधन	ना	सम् + शुध + णिचि + ल्युट् (अन)	कुनै रचना वा लेखाइमा भएका अशुद्दिलाई राम्ररी शुद्द पार्ने काम, संशुद्दि, परितकार ।	१३
२५	रसायन	ना	रस + इ + ल्युट (अन)	धातुलाई गालेर भस्म पार्ने वा एक धातु वा द्रव्यलाई अर्का वस्तुमा परिणत गर्ने विज्ञान, रसायनिक विधा र रसायनशास्त्र	१३
२६	प्रयन्त	ना	प्र + यत् + नङ् (न)	कुनै काम वा उद्देश्य पूरा गर्नका निमित्त गरिने कार्य, चेष्टा, उन्नति, प्रयास, कोसिस ।	१३
२७	शत्रु	ना	मूल शब्द	चर्को वैमनस्य वा विरोध भएको व्यक्ति अथवा पक्ष, दुस्मन, वैरी, रिपु ।	१३
२८	टिप्पणी	वि	टिप्पण + ङीष् (ई)	विशेष कुरा सम्झाउन टिपिने सानो लेख जल्दोबल्दो कुनै घटनाका वारेमा सम्पादकले प्रकट गरेको विचार ।	१३
२९	मिश्र	वि	मिश्र + अच् (अ)	दुई वा धेरै पदार्थ एकै ठाउँ मिलाईएको घोलिएको, मिश्रित ।	१३
३०	पर्वत	ना	पर्व + तप् (त)	पहाड, डाँडो, शैल, चट्टान ।	१३

३१	अग्नि	ना	अङ्ग + नि	कुनै पदार्थ जलेर ताप, प्रकाश वा ज्वाला पैदा हुने पुञ्ज, द्रुत रूपले हुने प्रज्वलन कार्य वा प्रक्रिया, आगो ।	१३
३२	देश	ना	दिश् + अच (अ)	चारैतिर फैलिई अनेकौ गाउँ, सहर लिल्ला, अञ्चल वा प्रान्त मिलेर बनेको एक विशिष्ट भुभाग, मूलुक ।	१३
३३	रक्षा	ना	मूल शब्द	सङ्कट वा दुःखद अवस्थाबाट उद्दार गर्ने काम, बचाउ ।	१३
३४	आश्वासन	ना	आ + श्वस् + णिचि + ल्युट + (अन)	सास फेर्ने काम, भरोसा, पत्यार, विश्वास भर ।	१३
३५	मानवता	ना	मानव + तल् (त) + टाप् (आ)	मानव हुनाको भाव वा विशेषता, मनुष्य बन्न चाहिने गुण, मनुष्यत्व ।	१३
३६	परिस्थिति	ना	परि + स्था + क्तिन (ति)	कुनै घटना, काम आदिको वास्तविक तथा तर्फसङ्गत अवस्था ।	१३
३७	पतन	ना	पत् + ल्युट (अन)	माथिबाट तलतिरको खसाइ, गिराइ, नाश, मृत्यु ।	१३
३८	व्यक्ति	ना	वि + अञ्ज् + क्तिन् (ति)	अरुभन्दा छुट्टै अस्थित्व भएको प्राणी ।	१३
३९	समाज	ना	सम् + अज् + घञ् (अ)	एउटै रहनसहन, व्यवस्था, धर्म आदि अँगाल्ने वा एकै स्थानमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको समूह ।	१३
४०	किन्तु	संयो	तुद् + कु (उ)	तर, परन्तु, अपितु ।	१३
४१	मन्दिर	ना	मन्द् + किरच् (इर)	पुजा आदि गर्नाका लागि मूर्ति स्थापना गरिएको भवन, देवालय ।	१३
४२	अतीत	वि	अति + इ + क्त (त)	बितेको, गएको, भइसकेको, भूत ।	१३
४३	विचार	ना	वि + चर् + घञ् (अ)	कुनै समस्या, विषय वा स्थितिबारे गहिरिएर सोच्ने काम, मनमनै गरिने	१३

				चिन्तन, मनन ।	
४४	शिर	ना	श्रि + असुन् (अस्)	शरीर आदिको उपल्लो भाग, टाउको माथ, मस्तक ।	१३
४५	शिखर	ना	शिखा + र	पर्वतको सबभन्दा माथिल्लो भाग, चुचुरो, टाकुरो ।	१३
४६	हत्या	ना	हत्या + टाप (आ)	पशुपंक्षी वा मान्छेलाई मार्ने काम, हिंसा, वध, हत्ते र प्राणीलाई मार्दा लाग्ने पाप ।	१४
४७	वैमनस्य	ना	विमनस् + ब्यञ्	मनोमालिन्य, शत्रुता, दुस्मनी, वैर, अन्यमनस्कता, खिन्नता, उदासी ।	१४
४८	तिल	ना	तिल् + क (अ)	लाम्चा मसिना पात हुन, सेता वा नीला फूल फूल्ने तीनपाते कोस फल्ने एक जातको अन्न वा त्यसको बोट र शरीरमा हुने सानो दाग वा चिन्ह, कोठी ।	१४
४९	कण	ना	कर्ण + घञ् (अ)	१. धूलो आदिको ज्यादै मसिनु खण्ड २. ढुङ्गा, अन्न आदि फुटेर बनेका ससाना टुक्रामध्ये कुनै एक (जस्तै : कनिका, च्याँख्ला आदि) ।	१४
५०	पथ्य	ना	पथिन् + यत् (य)	१. बिरामीलाई खुवाउन हुने हलुका किसिमको खाना, पथ २. उपयुक्त एवं स्वास्थ्यकर आहार ।	१४
५१	वचन	ना	वच् + ल्युट (अन)	१. मानिसका मुखबाट निस्कने वा उच्चारित हुने कुनै पनि सार्थक शब्द, बोली, वाणी, भनाइ, कथन । २. पक्कापक्की गरिने कुरो, कबुल, प्रतिज्ञा ।	१४
५२	वाण	ना	वण् + घञ् (अ)	१. वास्तु वा मूर्तिमा प्रयोग हुने पाँच अमल बराबरको नाप, पाँच अङ्गुल २. मात्राको पाँचगुणा बराबरको नाप ।	१४
५३	घात	ना	हन् + घञ् (अ)	१. हातहतियारले कसैलाई मार्ने पिट्ने काम, चोट, प्रहार, आघात, हत्या, वध । २. धक्का, ठक्कर ।	१४
५४	प्रतिघात	ना	प्रति + हन् + घञ् (अ)	१. कसैले गरेको घातको बदलामा गरिने आघात ; कसैले आफूलाई प्रहार गरेमा बदलामा गरिने प्रहार ; प्रत्याघात	१४

				।	
५५	अन्त्य	वि	अन्त + यत् (य)	१. पछिल्लो ; पुछारको ;आखिरको ; अन्तिम । २. आखिरी अवस्था ; मर्ने बेला ; अन्तिम घडी ।	१४
५६	पाप	ना	पा + प (उण)	१. धार्मिक दृष्टिले खराव ठहरिने र इहलोक - परलोक दुवैमा अशुभ फल दिने कार्य ; कुकर्म ; पातक । २. कुकृत्यको फल ; कुकर्मको परिणाम ।	१४
५७	फल	ना	फल् + अच्	१. ऋतुकाल अनुसार रुख, लहरा आदिमा पहिले फूल फुल्ने र पछि तिनै फूलसँग सम्बद्ध भएर निस्की विकसित हुने बोक्रा, गुदी र बीजले युक्त वस्तु र कुनै कार्य विशेषको परिणाम ; नतिजा ; लाभ ।	१४
५८	चित्त	ना	चित्+क्त (त)	१. मन ; हृदय ; दिल २. बिचार ; चिन्तन ; इच्छा ।	१४
५९	व्यवहार	ना	वि + अव + हृ + घञ् (अ)	१. पारिवारिक वा सामाजिक जीवनमा एउटा व्यक्तिले अरुसित गर्ने आचरण २. चालचलन ।	१४
६०	मन	ना	मन् + असुन् (अस्)	१. प्राणीहरूको अनुभव ; इच्छा, बोध, विचार सङ्कल्प - विकल्प आदिलाई नियन्त्रित तथा परिचालित गर्ने अन्तकरणको अंश वा वृत्ति ; नाक, कान, आँखा आदिबाट थाहा पाइने कुराबाट आफूलाई प्रभावित पार्ने आन्तरिक इन्द्रिय, चित्त ।	१४
६१	धार	ना	धारि + अच्	१. नदी वा समुन्द्रको पानीको प्रवाह ; पानी आदीको बगाइ २. वर्षाकालमा जम्मा गरिएको पानी ।	१४
६२	कष्ट	ना	कष् + क्त (त)	१. कुनै अभाव वा न्युनताका कारणले हुने नरमाइलो तथा दुःखको अनुभव ; दुःख ; पीडा २. आपद् ; सङ्कट	१४
६३	व्याधा	ना	मूल शब्द	१. मासु खान वा मनोविनोद गर्न जङ्गली पशुपंक्षीलाई मार्ने व्यक्ति; जङ्गली पशुपंक्षीलाई मारेर जीविका चलाउने	१४

				व्यक्ति ; सिकारी ।	
६४	दुःसाहस	ना	मूल शब्द	१. कुनै दुष्कर वा असम्भव काम गर्न देखाइएको साहस २. असफल प्रयास, व्यर्थको हिम्मत ।	१४
६५	घनघोर	वि	हन् + अप् + घुर + णिचि + अच्	१. उत्पातको ; ज्यादै घना ; धेरै बाक्लो २. डरलाग्दो आवाज ।	१४
६६	लक्ष्मण	ना	लक्ष्मन् + अण् (अ)	१. राजा दशरथकी कान्छी रानी सुमित्रा पट्टिका जेठा पुत्र, शत्रुघ्नका दाजु ।	१४
६७	सीता	ना	सीत + टाप् (आ)	१. जोत्दा जमिनमा परेका हलाको डोब । २. मिथिलाका राजा जनकले पाएकी छोरी, रामकी पत्नी । ३. प्रतिव्रताधर्म पालन गर्ने नारी ।	१४
६८	अथवा	संयो	मूल शब्द	१. शब्द, वाक्य र वाक्यांशमा विकल्प जनाउने अव्यय, वा कि (उदा - राम अथवा श्याम, यो काम हुन्छ अथवा हुदैन इ.) क्रि.वि. २. सुबिस्ता ; सन्चो ।	१४
६९	राजकुमार	ना	राजन् + कुमार	१. राजाको पुत्र ; राजाको छोरो ; शाहजादा २. रौतेलो ; कुमार ; कुँवर ;कमर ।	१४
७०	शपथ	ना	शप् + अथ	१. कुनै कामकुरो हो-होइन वा गर्ने नगर्ने भन्ने विषयमा बोलिने वचन; धर्म भकाइ; किरिया ; प्रतिज्ञा २. संविधान अनुसार कुनै उच्च पदभार ग्रहण गर्दा गरिने प्रतिज्ञा ।	१४
७१	राजनीति	ना	मूल शब्द	१. प्रजाको शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने, मौलिक अधिकारको कदर गर्ने, राज्यको शासन व्यवस्थाको प्रणाली निर्धारण गर्ने, राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय नीतिको उपयुक्त सन्तुलन गर्ने र यस्तै अन्य कार्य गर्ने निति । २. राज्यको शासन - व्यवस्था सम्बन्धी निति ; राज्य-सञ्चालन - प्रणाली ।	१४
७२	कुल	ना	कुल + क	१. पिता-पुर्खादेखिको एउटै, गोत्र,	१४

			(अ)	सम्बन्ध आदिको घराना ; वंश २. जाति बन्धुहरू को समूह ; बिन्द्रालो ; खानदान ।	
७३	अनुभव	ना	अनु + भू + अप् (अ)	१. इन्द्रिय वा स्नायुहरुका माध्यमबाट उत्पन्न उद्दीपनको फलस्वरूप प्रकट हुने मानसिक अनुक्रिया ; अनुभूति ; संवेदन २. पाँचै इन्द्रियले भोगी केही कुरो चाल पाउने क्रिया वा त्यसरी चाल पाएको ज्ञान ।	१४
७४	सिंह	ना	सिच् + क् (अ)	१. गर्दनमा लामालामा जगर हुने, बलियो एक हिंस्रक जङ्गली प्राणी ; शेर; केशरी २. बाह्रवटा राशि मध्येको पाँचौं राशि ; कर्कट र कन्याको बीचको राशि ।	१४
७५	दृष्टि	ना	दृश् + क्तिन (ति)	१. हेरेर ज्ञान प्राप्त गरिने वा जानिने - बुझिने भाव, वृत्ति वा शक्ति ; हेर्ने काम ; हेराइ ; अवलोकन । हेर्ने इन्द्रिय ; आँखा ; नयन ; नेत्र ।	१४
७६	ढाल	ना	ढ + आ + ल + अ	१. युद्धमा हतियारहरुको चोट रोक्नाका लागि छातीमा भिरिने गैंडाको छाला वा फलामको थालका आकारको साह्रो, बलियो एक उपकरण २.परिवार नियोजनका निम्ति पुरुषेन्द्रियमा खोलका रूपमा प्रयोग गरिने एक प्रकारको अस्थायी साधनको नाम : कन्डम ।	१५
७७	ज्वाला	ना	ज्वाल + टाप् (आ)	१. बलेको आगाबाट उठ्ने लप्को ; आगाको राँको ; मुस्लो २. जल्ने वा पोल्ने क्रिया ; ताप ; जलन, डाह ३. जीउभित्रको पीडा ; सोला ।	१५
७८	व्याधि	ना	वि + आ + धा + कि (इ)	१. शारीरिक रोग ; व्यथा २. सङ्कट ३. वेदना पीडा ४. साहित्यमा एक सञ्चरी भाव साहित्यमा पूर्वरागका दस दशामध्ये एक ।	१५
७९	नागिनी	ना	मूल शब्द	१. पोथी सर्प ; सर्पिणी २. पिठिउँको बाङ्गोटिङ्गो, सर्पाकार रोमरेखा भएकी स्त्री ; पिठिउँमा नागबेली परेका रौं	१५

				भएकी स्त्री ।	
८०	पताल	ना	मूल शब्द	१. पौर्वात्य परम्परा अनुसार पृथ्वीका तलतिर रहने सात लोकमध्ये सबभन्दा तल्लो लोक पत्ताल ; नागलोक २. पृथिवी भन्दा तलको कुनै लोक ।	१५
८१	आकाश	ना	आ + काश् + घञ् (अ)	१. पृथ्वी तथा ग्रह-नक्षत्रका बीचको मास्तिर हेर्दा खुला र नीलो देखिने शून्य अपार स्थान : आकास ; सगर ; आसमान, अन्तरिक्ष २. गणितमा शुन्यको पयार्य ।	१५
८२	शक्ति	ना	मूल शब्द	१. तन, मन, वा धनका रूपमा रहने सामर्थ्य जोड ; बल ; तागत ; पराक्रम २. राज्यमा रहने प्रमख तत्व (प्रमुख उत्साह, मन्त्रणा आदि) ।	१५
८३	महालक्ष्मी	ना	महती + लक्ष्मी	१. नारायणकी आदिशक्ति ; लक्ष्मी २. दुर्गा पुजाको अवसरमा महालक्ष्मी बन्ने कन्या ।	१५
८४	गति	ना	गम् + क्तिन् (ति)	१. एक स्थिति, रूप आदिबाट अर्को स्थिति रूप आदि सम्मको परिवर्तन वा एक ठाउँ देखि अर्को ठाउँसम्मको गमन ; चाल; हिँडाइ सराइ, वेग २. कुनै पनि वस्तु वा प्राणीको दशा ; अवस्था ।	१५
८५	जननी	ना	जन् + अनि	१. आमा ; माता ; जननी २. जन्म ; पैदा प्रजनन ।	१५
८६	नारी	ना	नार + ङीन् (ई)	१. स्त्री ; महिला ; आइमाई (नारा +ई घोडा को मुखभित्र हालिने लगामको एक प्रकारको काँडादार फलामे अवयव ।	१५
८७	अवतार	ना	अव + तृ+ घञ् (अ)	१. जन्म लिने वा शरीर धारण गर्ने क्रिया । देवताहरुले मनुष्य वा अरु प्राणीहरुको शरीरमा जन्म लिने क्रिया ; पुराण अनुसार बिष्णु भगवानका चौबीस अवतार (ब्रम्हा, वराह, नारद, नरनारायण, कपिल, दत्तात्रेय, यज्ञ, ऋषभ, पृथु, मत्स्य, कूर्म ,धन्वन्तरि मोहिनी, नृसिंह, वामन, परशुराम, वेदब्यास, राम, बलराम, कृष्ण, बुद्ध, कल्कि, हंस र हयग्रीव ।	१५

८८	सम्भावना	ना	सम्भावना + टाप (आ)	१. कुनै कुरा पूरा हुन सक्ने वा घटना आदि घटित हुने स्थिति २. एक कुरा हुँदा त्यसको सिलसिलामा अर्को कुरा हुन सक्ने अवस्थाको वर्णन गर्दा हुने एक अर्थालङ्कार ।	१५
८९	उपचार	ना	उप + चर् + घञ् (अ)	१. बिरामीका छेउमा रहेर रोग निको पार्नका निम्ति गरिने उपाय वा कार्य ; ओखतीमूलो ; इलाज । २. बिरामीको सेवा-शुश्रूषा वा टहल-चाकरी ।	१५
९०	व्यक्तिगत	वि	व्यक्ति + गत	१. कुनै एक व्यक्तिसँग मात्र सम्बन्ध भएको, एक जनासित मात्र सम्बन्ध राख्ने,एक व्यक्तिको ।	१५
९१	विरोध	ना	वि + रुध् + घञ् (अ)	१. कुनै कामकारवाई रोक्नका निम्ति गरिने कोसिस ; विपरीत प्रयत्न, २. विभिन्न तर्क वा विचारको विपरीत भावना ; प्रतितर्क ; प्रति बिचार ।	१५
९२	मूर्ति	ना	मुर्च्छ् + क्तिच् (ति)	१. प्राणीको शरीर, जीउ २. कल्पित वा परम्परामान्य आकारका अनुरूप स्थापना गरिएका देवदेवीका आकृति ; प्रतिमा;प्रतिमूर्ति ।	१५
९३	श्रद्धा	ना	श्रत् + धा + अङ् (अ) + टाप् (आ)	१. देखिएको वा नदेखिएको कुनै पनि आदर्श गुण, विशिष्ट कुरा, महत्व, शक्ति आदिबाट मन प्रभावित भई तिनका प्रति उत्पन्न हुने आदर्शपूर्ण भावना, ईश्वर, धर्म आदि र आफ्ना पूज्य तथा मान्यजनप्रतिको सद्भाव ; आस्था ; निष्ठा, विश्वास, भक्तिभाव २. अत्रि ऋषिकी पत्नी ।	१५
९४	घात	ना	हन् + घञ् (अ)	१. हातहतियारले कसैलाई मार्ने पिट्ने काम; चोट ; प्रहार ; आघात ; हत्या ; वध २. धक्का, ठक्कर ।	१५
९५	प्रतिघात	ना	प्रति + हन् + घञ (अ)	१. कसैले गरेको घातको बदलामा गरिने आघात ; कसैले आफूलाई प्रहार गरेमा बदलामा गरिने प्रहार ; प्रत्याघात - प्रतिघात/ प्रतिघाती/वि. प्रतिघाती गर्ने।	१५
९६	भविष्य	ना	मूल शब्द	१. वर्तमान समयभन्दा पछिको सम्पूर्ण	१५

				अथाह समय २. पछि आउने समय ; अहिले भन्दा पछि ।	
९७	बाध्य	वि	बाध् + व्यत् (य)	१. नियम, विधि, वचन आदिले बाँधिएको वा नगरी नहुने स्थितिमा परेको, विवश तुल्याइएको २. रोक लगाइएको, छेकिएको ।	१५
९८	सेना	ना	सेन् + टाप् (आ)	१. युद्ध, शान्ति सुरक्षा आदिका निम्ति तालिम दिई तैनाथ गरिएका सशस्त्र सैनिक जवानको समुदाय ; फौज ; पल्टना ।	
९९	बेला	ना	वेल + टाप् (आ)	१. समय ; काल ; बखत २. संयोग ; सन्जोग ; मौका ;अवसर ।	१५
१००	प्रयोग	ना	प्र + यज् + धञ् (अ)	१. कुनै वस्तु वा बिषयलाई व्यवहारमा लगाउने कार्य ; उपयोग २. नीति, सिद्धान्त आदिको स्थापना गरी कार्य रूपमा ल्याउने प्रक्रिया ; परीक्षण ।	१५
१०१	सदुपयोग	ना	सत् + उपयोग	१. कुनै विषयबस्तुलाई राम्रो किसिमले व्यवहारमा ल्याउने वा लगाउने काम ; उचित उपयोग (उदा.- विद्यार्थीले पुस्तकको) ।	१५
१०२	वास्तव	ना	वस्तु + अण् (अ)	१. वस्तुतथ्य ; यथार्थ कुरा, साँचो भनाइ । वि. २. सत्य ; यथार्थ ;वास्तविक ।	१५
१०३	देवर	ना	मूल शब्द	१. लोग्नेको भाइ ; पतिका भाइ पर्ने व्यक्ति	१५
१०४	मानवता	ना	मानव + तत् (त)+टाप् (अ)	१ं मानव हुनाको भाव वा विशेषता ; मनुष्य बन्न चाहिने गुण ; मनुष्यत्व ।	१५
१०५	सती	ना	सत् + ङीप् (ई)	१ आफ्ना पति बाहेक परपुरुषको कामना नगर्ने स्त्री, पत्रिव्रता ; साध्वी २. पतिको शवसंगै चितामा जलेर मर्ने स्त्री ।	१५
१०६	जित	वि	जि + क्त (त)	१. वशमा पारिएको; कब्जामा लिइएको जितिएको; पराजित ; विजित (उदा. जित प्रदेश) २. वशमा पारेको (उदा.	१६

				जितलोभ, जितमोह)।	
१०७	वेदना	ना	वेदन + टाप (आ)	१. चोटपटक लाग्दा वा कुनै दुःखदायी घटना घट्दा हुने शारीरिक वा मानसिक कष्ट २. पीडा, दुःख आदिको तीव्र अनुभूति ।	१६
१०८	धारा	ना	धार + टाप् (आ)	१. पानी वा पन्यालो पदार्थको लगातारको बहाइ; प्रवाह; धारा २. निरन्तर चलिहरेका कुनै कुराको क्रम।	१६
१०९	पूर्व		पूर्व् + अच्	१. प्रातः कालमा सूर्योदय हुने क्षितिजको भाग ; सूर्य उदाउने दिशा, पश्चिमको विपरीत दिशा । २. अघिल्लो समय ।	१६

कथाकार बदरीनाथ भट्टराईद्वारा लिखित कथा 'घरझगडा' मा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक गरी जम्मा ९८१ वटा शब्द रहेको पाइन्छ । जसमध्ये ११० ओटा तत्सम शब्द रहेका छन् । प्रतिशतका दृष्टिले ११.२१ प्रतिशत तत्सम शब्दको प्रयोग कथामा गरिएको छ । ऐतिहासिक विषयवस्तुमा तयार भएको प्रस्तुत कथामा तत्सम शब्दको प्रयोग स्वभाविक रूपमा भएको देखिन्छ । यस कथामा आवृत्ति भएका शब्दलाई तालिकामा निम्न अनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. २

शब्द आवृत्ति

शब्द	आवृत्ति	शब्द	आवृत्ति
अमृत	२	व्यवहार	२
विष	४	मन	३
सहायता	२	राजकुमार	२
पुत्र	२	ढाल	२
स्नेह	२	ज्वाला	२
षड्यन्त्र	२	शक्ति	२
रूप	३	घात	२
आशा	२	प्रतिघात	२
शत्रु	२	वेला	२
पर्वत	२	देश	३
रक्षा	२	विचार	४
तिल	३	कर्ण	२

'घरझगडा' कथामा जम्मा २४ वटा तत्सम शब्दहरू आवृत्ति भएको देखिन्छ । जसमा अमृत, विचार शब्द सबै भन्दा धेरै ४ पटक आवृत्ति भएको देखिन्छ भने अमृत, सहायता, पुत्र, नेह, षड्यन्त्र, आशा, शत्रु, पर्वत, रक्षा, कर्ण, व्यवहार, राजकुमार, ढाल, ज्वाला, शक्ति, घात, प्रतिघात, वेला शब्द सबैभन्दा कम २ पटक मात्र आवृत्ति भएको छ ।

४.१.२ 'शत्रु' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण

फ्रायडवादी सिद्धान्तलाई अङ्गालेर कथाको रचना गर्ने मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी धाराका प्रारम्भकर्ताका रूपमा परिचित कथाकार विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाद्वारा 'शत्रु' कथाको रचना गरिएको हो । दोषी चश्मा, श्वेत भैरवी, विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाका कथा (२०५२) जस्ता कथा सङ्ग्रह उनका उत्कृष्ट प्रकाशित कथा सङ्ग्रह हुन् । जसमध्ये दोषी चश्मा (२००६) मा सङ्कलन गरिएको कथा हो 'शत्रु' कथा ।

'शत्रु' कथामा तुलनात्मक रूपमा तद्भव शब्दकै बढी प्रयोग भएको पाइन्छ । कथामा तत्सम शब्दको प्रयोग पनि उल्लेखनीय रूपमा नै भएको पाइन्छ । कथामा प्रयोग भएका तत्सम शब्दलाई तालिकामा निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ३

'शत्रु' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू

क्र.सं	शब्द	वर्ग	ब्यूत्पत्ति	अर्थ	पृष्ठ
१	उपयुक्त	वि	उप + युज् + क्त (त)	१. ठीक ; उचित, मनासिब २. सुहाउँदो ; चाहिँदो ; अनुकूल ३. लायक ; योग्य ।	८९
२	कृष्ण	ना	कृष् + नक् (न)	१. विष्णुका दस अवतारमध्ये आठौं अवतार लिएर वसुदेव र देवकीका पुत्र भई गोकुलमा जन्मेका द्वापरयुगका प्रसिद्ध महापुरुष नेता २. व्यास र अर्जनको उपनाम ।	८९
३	निमित्त	ना	नि + मिद् + क्त (त)	१. कुनै घटना वा कार्यको आदि हेतु; कारण २. उत्तेजना ३. ध्येय ; लक्ष्य ; उद्देश्य ।	८९
४	भद्र	वि	भन्द् + रक् (र)	१. सभ्य, शिष्ट तथा सुरक्षित ; सज्जन २. मङ्गलकारी ; शुभकारक ३. सुन्दर ।	८९
५	शान्त	वि	शम् + क्त (त)	१. कुनै प्रकारको रिसराग, द्वेष, दुःख आदि मनोविकार नभएको ; शिष्ट र सौम्य प्रकृतिको शान्तियुक्त ; सुशील र विनम्र २. गति वा वेग नभएको ; निश्चल ।	८९
६	स्वभाव	ना	मूल शब्द	१. आफ्नो वा निजी भाव २. प्राणी वा पदार्थमा सधैं एकनासले रहने, जन्नजात तथा प्राकृतिक गुण वा	८९

				विशेषता ; सहज प्रकृति ।	
७	परिचय	ना	परि + चि + अय् (एरच्)	१. राम्ररी चिनारी गर्ने वा गराउने काम ; जानपहिचान ; चिनाजानी ; चिनापर्ची २. राम्ररी जम्मा गर्ने क्रिया ; एकत्रित गर्ने काम ; बटुलो ; सँगालो ।	८९
८	सिद्धान्त	ना	मूल शब्द	१. विचार, तर्क र अनुभवद्वारा स्थापित मत प्रमाणित विचार शृङ्खला २. साहित्य सङ्गीत कला विज्ञान आदिका सम्बन्धमा विद्वानद्वारा प्रतिपादित सत्य रूपमा ग्रहण गरिएको मूल विचार ; मान्य मत ।	८९
९	विरुद्ध	वि	वि + रुध् + क्त (त)	१. कुनै विचार, मत, सिद्धान्त, इच्छा, गुण आदिसँग मेल नखाने किसिमको ; विपरीता ।	८९
१०	तर	ना	तृ+ अप् (अ)	१. नदी, पुल, बाटो आदि पार गर्ने काम ; तराइ हिँडाइ २. बाटो ।	८९
११	दुःख	ना	दुःख + अच् (पचादि)	१. शारीरिक वा मानसिक रूपमा हुने पीडा क्लेश २. वेदना ; छटपटी ।	८९
१२	सहायता	ना	सहाय + तल् (त) टाप (आ)	१. कुनै कामकुरा राम्रो, चाँडो वा सफलता पूर्वक सम्पन्न गर्न दिइने आर्थिक, प्राविधिक, शारीरिक आदि मद्दत ;सहयोग २. आडभरोशा ; आश्रम ।	८९
१३	प्रस्तुत	वि	प्र + स्तु + क्त (त)	१. कुनै कार्य विशेषता निम्ति तयार रहेको उधत २. कुनै विचार, विमर्श, स्वीकृति वा कामका निम्ति पेश गरिएको ; प्रस्तावित ।	८९
१४	सान्त्वना	ना	सान्त्व +ल्युट् (अन)	१. प्रियजनको मृत्यु वा कुनै प्रकारको हानि नोक्सानीले गर्दा दुःखमा परेका व्यक्तिलाई शान्ति वा धैर्य दिने काम ; सम्झाउने बुझाउने काम २. ढाढस ; आश्वासन ।	८९
१५	मध्यस्थ	वि	मध्य + स्था + क (अ)	१ं बीचमा रहेको, माझको २. कसैको पक्षमा नलाग्ने, तटस्थ ; उदासीन ।	८९
१६	असन्तुष्ट	वि	सम् + तुष् + क्त (त)	१. सन्तुष्ट नभएको ; मन नअघाएको ३. अतृप्त ।	८९

१७	दिन	ना	दी + नक् (न)	१. आकाशमा सूर्य देखिउन्जेलको समय, सूर्यको उदय भएदेखि अस्त नहोउन्जेलको अवधि ; दिउँसो ; दिवस २. अघिल्लो सूर्योदयदेखि पछिल्लो सूर्योदय पर्यन्तको समय ; अहोरात्र ; चौबीस घण्टा वा आठै प्रहर ।	८९
१८	मृत्यु	ना	मृ+ त्युक् (त्यु)	देहवसान ; निधन ; मरण २. यमराज ;काल ३. विष्णु ।	८९
१९	अभिवादन	ना	अभि + वद् + णिचि + ल्युट (अन)	१. ढोग, नमस्कार ; प्रणाम २. ठूलाबडा वा सम्माननीय व्यक्तिहरूलाई गरिने आदरभाव ।	८९
२०	प्रकार	ना	प्र + कृ+ घञ् (अ)	१. थरी २. ढुङ्ग ; काइदा ; किसिम ।	९०
२१	सुख	ना	सुख + अच् (पचादि)	शारीरिक र मानसिक आनन्दको अनुभव सबै चाँजोपाँजो मिलेर हुने प्रिय वा अनुकुल अनुभूति ; आनन्द ; हर्ष । २. परोपकार वा धार्मिक कामबाट हुने आनन्द ।	९०
२२	धन	ना	धन् + अच् (पचादि)	१. जीवननिर्वाहमा सहायता पुऱ्याउने र कमाउन वा प्राप्त गर्न परिश्रम, पुँजी समय लगाउनुपर्ने मूल्यवान् पदार्थ ; सम्पत्ति (खेत, जमिन, घर, रुपियाँ पैसा २. यथेष्ट मात्रामा रहने उक्त प्रकारको कुनै चीज ।	९०
२३	यश	ना	मूल शब्द	१. राम्रो काम गर्नेले पाउने इज्जत ; सुकीर्ति ; राम्रो ख्याति २. प्रशंसा ; तारिफ ।	९०
२४	सम्मान	ना	सम् + मन् + घञ् (अ)	विशेष मान ; ठूलो आदर वा सत्कार २. प्रतिष्ठा ; इज्जत ।	९०
२५	सन्तान	ना	सम् + तन् + ण / घञ् (अ)	१. छोराछोरी ; बालबच्चा ; सन्तति २. परिवार खलक ; वंश ; कुल ।	९०
२६	अभाव	ना	भू + घञ् (अ)	१. नहुनाको भाव वा स्थिति ; सत्ताहीनता २. नपाइने स्थिति ; अप्राप्ति ।	९०
२७	पूर्ति	ना	पू + क्तिन्	१. कुनै कमी, त्रुटि वा क्षतिलाई पूरा	९०

			(ति)	गर्ने काम । २. सुरु गरिएको कामको समाप्ति; थालिएको कामलाई पूरा गर्ने कार्य ।	
२८	एक	ना	इ + कन् (क)	१. पूर्ण राशिमा सङ्ख्या क्रमका हिसाबले पहिलो सङ्ख्या ; १ - को अङ्क २. एउटा ; यौटा ।	९०
२९	यत्न	ना	यत् + नङ् (न)	१. कुनै पनि उद्देश्य पूरा गरिने कार्य ; प्रयास चेष्टा ; उधोग ; कोसिस ; जमर्को २. बिग्रिन, नासिक नपाओस् भनी गरिएको हिफाजत ; जतन ।	९०
३०	विचार	ना	वि + चर् + घञ् (अ)	१. कुनै समस्या, विषय वा स्थितिबारे गहिरिएर सोच्ने काम ; मनमनै गरिने चिन्तन ; मनन । २. मनले सोचेको वा सोचेर टुङ्गो लगाएको कुरो ; सङ्कल्प ; ठहर ।	९०
३१	जीवन	ना	जीव् + ल्युट् (अन)	१. प्राणीको जन्मदेखि मृत्यु सम्मको समय, जिन्दगी २. शरीरमा प्राण रहेसम्मको अवस्था, प्राणीको जीवित अवस्था ; प्राणवान् अवस्था ।	९०
३२	असफल	वि	मूल शब्द	१. सफल नभएको ; कार्य सिद्धि नभएको २. फेल भएको (जाँच आदिमा ; अनुत्तीर्ण)।	९०
३३	सन्तोष	ना	सम् + तुष् + घञ् (अ)	१. आफ्नो बर्तमान अवस्था वा आफूसँग भएका वस्तुबाट हुने आनन्दको अनुभव, सन्तुष्टि ; सन्तोक । २. अघाउने काम ; अघाइ ; तृप्ति ।	९०
३४	कारण	ना	कृ + णिचि + युच् (अन)	१. प्रभाव वा परिणाम उत्पन्न गर्ने कुनै पनि मूल तत्व वा ब्यक्ति ; कुनै पनि कार्य, भावना आदिका निमित्तको हेतु अभिप्रेरणा वा आधार ; हेतु ; तर्क, आधार प्रयोजन ; उद्देश्य २. अकरण ; साधन ।	९०
३५	वर्ष	ना	वृष् + अच् (अ)	१ं दुई अयन, छ ऋतु र बाह्र महिना हुने कालको एक प्रसिद्ध मान ;संवत्सर साल २. कालगणनामा कुनै विशिष्ट चक्र वा अवधि पूरा हुन लाग्ने समय (	९०

				जस्तै : - चान्द्वर्ष, सौरवर्ष, आर्थिक वर्ष इ.)	
३६	शत्रु	ना	शद् + णिचि + क्रुन् (रु)	१. कथ्य - सत्तुर । चर्को वैमनस्य वा विरोध भएको व्यक्ति अथवा पक्ष ; दुश्मन ; वैरी ; रिपु ।	९०
३७	कल्पना	ना	कल्पि + युच् + (अन) + टाप् (आ)	१. स्मृतिपटमा अनौठा नयाँ कुरा वा वस्तुको प्रतिमा तथा रूपरेखा बनाएर काब्य, चित्र, प्रतिमा आदिका रूपमा उतार्ने वा मूर्त रूप दिने क्रियात्मक मानसिक शक्ति २. त्यसरी नदेखेको वा नसुनेको कुनै नयाँ र अनौठो कुरा मनले अजमाउने वा प्रस्तुत गर्ने काम ।	९०
३८	तन्द्रा	ना	तन्द्र + टाप् (आ)	१. निद्रा लाग्नु अघिको आँखाको लठ्ठ्याइ, निद्राको पहिलो अवस्था ; झप्काइ ; उँघ २. रोग, शोक, चिन्ता आदिबाट हुन, हल्का बेहोसीजस्तो स्थिति ।	९०
३९	वेला	ना	वेल + टाप् (आ)	१. समय ; काल ; बखत । २. संयोग ; सन्जोग ; मौका ; अवसर ।	९०
४०	प्रहार	ना	प्र + हृ + घञ् (अ)	१. लठ्ठी, हतियार आदिको हनाइ हिर्काइ वा ताडन ; शस्त्रादिको आघात २. मार्ने काम ; हत्या ; बध ।	९०
४१	मुख्य	वि	मुख + यत् (य)	१. अरुभन्दा ठुलो वा महत्वपूर्ण ; प्रधान ; मूल २. विशेष ; खास	९०
४२	आक्रमण	ना	आ + क्रम् + ल्युट (अन्)	१.वलपूर्वक सीमा उल्लङ्घन गरेर अर्काको राज्य वा भूभागमा गरिने चढाइ धावा ; हमला ।	९०
४३	विश्वास	ना	वि + श्वस् + घञ् (अ)	१ं कुनै काम, कुरो, ब्यक्ति, मत, नीति आदि प्रति हुने सत्यताको धारण ; दृढ आस्था ; पत्यार २. आस्था ; श्रद्धा ।	९०
४४	अवस्था	ना	अव + स्था + अङ् (अ)	१. कुनै घटना वा कार्यको स्थिति ; हालत दशा २. बेला ; समय ; काल ; मौका ; अवसर ३. उमेर ; आयु ; वय ।	९०
४५	भ्रम	ना	भ्रम् + घञ् (अ)	१. कुनै बिषयवस्तुलाई अर्कै सम्झने स्थिति वा प्रक्रिया ; मिथ्या ज्ञान ; गलत आभास २. शङ्का ; सन्देह ।	९०

४६	रहस्य	ना	रहस् + यत् (य)	१. प्रकृतिका जुनसुकै पक्षमा भित्र छिपेर रहेको गाँठी कुरो ; मल तत्व ; गुप्त तत्व ; गुप्त भेद ; २. मर्म ; भित्री आशय ।	९०
४७	राम	ना	रम् + ण (अ)	१. अयोध्याका राजा दशरथ र उनकी पटरानी कौशल्याका जेठा छोरा ; रामचन्द्र ; ईश्वर, भगवान् ।	९०
४८	मुख	ना	मूल शब्द	१. प्राणीहरूको खाने तथा बोल्ने अवयन २. चेहरा ; अनुहार ; आनन ; मुहार ।	९०
४९	धैर्य	ना	धीर + ब्यञ् (य)	१ं सङ्कट वा कठिनाइका समयमा पनि बिचलित नभई शान्त रहने मानसिक शक्ति, गुण वा स्थिरता ; धीरता २. उत्ताउलो वा आतुर नहुने स्वभाव ; उद्वेगरहित चित्तवृत्ति ।	९०
५०	मनुष्य	ना	मनु + ष्य	१. मानिस, मान्छे ; मानव ।	९०
५१	बलभद्र	ना	बल + भद्र	१. कृष्णका दाजु ; बलराम ।	९१
५२	कारण	ना	कृ + णिचि + युच् (अन)	१. प्रभाव वा परिणाम उत्पन्न गर्ने कुनै पनि मूल तत्व वा व्यक्ति, कुनै पनि कार्य, भावना आदिका निमित्तको हेतु, अभिप्रेरणा वा आधार, हेतु ; तर्क ; आधार ; प्रयोजन ; उद्देश्य । २. उपकरण ; साधन ।	९१
५३	समाज	ना	सम् + आज् + घञ् (अ)	एउटै रहनसहन, व्यवस्था, धर्म आदि अँगाल्ने वा एकै स्थानमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको समूह । २. सज्जनहरू भेला भई बस्ने ठाउँ ।	९१
५४	आदर	ना	आ + दृ + अप् (अ)	१. कुनै व्यक्तिमा गरिने सम्मान वा सत्कारको भाव २. मानभाउ ; कदरा ।	९१
५५	सहन	ना	सह + युच् / ल्यु (अन)	१. सहने भाव वा क्रिया ; क्षमा ।	९१
५६	युवक	ना	युवन् + कन (क)	१.सामान्य रूपमा सोह्र बर्षमाथि र चालीस वर्षमुनिको पुरुष ; तरुण ; युवा ; तन्नेरी ।	९१
५७	ध्यान	ना	ध्यै + ल्युट् (अन)	१. कुनै विषय वा कार्यमा रूचिपूर्वक भएको एकाग्रता ; तन्मयता ;	९१

				तल्लीनता २. मनमस्तिष्क एकाग्र भएको स्थिति योग, साधना ।	
५८	उपदेश	ना	उप + दिश् + घञ् (अ)	१. कसैलाई राम्रो बाटामा लगाउन वा धर्म नीति र ज्ञानसम्बन्धी असल असल कुरा सिकाउनका निम्ति दिइने शिक्षा ; अर्ती २. आज्ञा ; निर्देश ।	९१
५९	अप्रिय	वि	न.प्रिय	१. मन नपरेको ; प्यारो नभएको ; प्रेम नभएको ; २. चाह नभएको ; इच्छा नजाग्ने ।	९१
६०	शब्द	ना	मूल शब्द	१. अनुभूत विषयवस्तुलाई व्यक्त गरिने वर्णात्मक वा ध्वन्यात्मक ध्वनि; आवाज २. वर्ण वा वर्ण समूहबाट बनेको कुनै अर्थ बुझाउने ध्वनि ; सार्थक पद ; लवज ।	९१
६१	निश्चय	ना	निस् + चल् + अच्	१. शङ्का वा दुविधा नभएको ज्ञान ; सन्देहरहित ज्ञान । २. टुङ्गो ; निक्यौल ; निधो ; ठहर ।	९१
६२	मन		मन् + असुन् (अस)	१. चित्त, हृदय, चेत, चेतना ।	९१
६३	कठोर	वि. बो.	कठ् + ओरन् (ओर)	१. गाह्रो ; कठिन । २. कडा ; साह्रो ; सख्त ३. निर्दय ; निष्ठुर ।	९१
६४	अत्यन्त	वि	अति + अन्त	१. यतिउति भन्ने सीमा नाघेको ; खुब ज्यादा अत्याधिक । २. अति धेरै मात्रामा ; बिछट्टै ।	९१
६५	अकलुषित	वि	अ + कुलुष + इतच् (इत)	१. निर्मल ; स्वच्छ २. कुनै प्रकारको दुर्भावना नभएको ; सफा हृदयको ।	९१
६६	दुर्गुण	ना	मूल शब्द	१. कुनै पनि ब्यक्तिमा हुने खराब स्वभाव वा अरुको हानिनोक्सानी गर्ने गराउने दूषित क्रियाशीलता । २. कुनै पदार्थमा विकार उत्पन्न गराउने दोष ।	९१
६७	दोष	ना	दुष् + घञ् (अ)	१. कुनै कुरा, ब्यक्ति वा वस्तुमा रहेको त्रुटि कमी, बाधा आदि अवगुण ; अराबी, दुर्गुण ।	९१

				२. नैतिक वा कानुनी दृष्टिले अपराध मानिने कुनै अभियोग कलङ्क वा लाञ्छना ।	
६८	समय	ना	सम् + ई / इ + अच्	१. घडी, पला, दिनरात, बिहानबेलुकी गते, तिथि, वार, साता, पक्ष, महिना, ऋतु, अयन, वर्ष, दशक, शताब्दी आदि नामले बुझिने वा तिनको परिणति जनाउने गतिमय अवस्था । २. कुनै काम वा घटना भएको र विशेष परिस्थिति आइलागेको काल वा बेला ।	९१
६९	असमय	ना	अ + सम् + इ + अच्	१. कुयाम ; कुबेला, बेमौका २. खराब समय ; कुसमय ।	९१
७०	आदेश	ना	आ + दिश् + घञ् (अ)	१. कुनै काम कारवाईका बारेमा मन्त्री वा उच्च अधिकारीबाट दिइने निकासा पुकासा वा निर्णय सम्बन्धी आज्ञा । २. आज्ञा ; अह्रोट ।	९१
७१	गुण	ना	गुण + घञ् (अ)	कुनै पनि वस्तुलाई अरू सजातीय वस्तुबाट छुट्याउन वा अलग्याउन सहायक हुने निजी स्वभाव, विशेषता वा धर्म । २. कुनै मानिसमा रहेको असल स्वभाव ; सद्गुण ।	९१
७२	गर्व	ना	गृ + व	१ं कुनै ठूलो काम कुरा, वस्तु, व्यक्ति आदिसित सम्बन्धित औचित्यपूर्ण अहंभावना ।	९१
७३	घटना	ना	घट् + णिचि + युच् (अन) + टाप् (आ)	१. अकस्मात् भएको कुनै पनि कुरो वा कारबाई ; काण्ड ; पर्व । २. मारपिट, वारदात ।	९१
७४	उदाहरण	ना	उत् + आ + हृ+ ल्युट (अन)	१. कुनै कथन ; सिद्धान्त आदिको तुलना प्रमाण, सत्यता आदि सिद्ध गर्न प्रकट गरिने कुरा वा तथ्य ; नमूना ; दृष्टान्त उपमा २. अनुसरण वा अनुकरण गर्न प्रोत्साहित गरिने कुनै आचरण वा क्रियाकलाप ।	९१
७५	स्वरूप	ना	मूल शब्द	१. जुनसुकै विषय वा वस्तुको आकार आकृति । २. अनुहार ; मुख ।	९१

७६	गोविन्द	ना	गो + विद् + श (अ)	१. परब्रह्म ; परमात्मा २. श्रीकृष्ण ।	९१
७७	पण्डित	ना	पण्डा + इतच् (इत्)	१. शास्त्रको तात्पर्य राम्ररी बुझेको विद्वान व्यक्ति ; शास्त्रवेत्ता । २. सत् र असत् छुट्याउने बुद्धि भएको व्यक्ति ।	९१
७८	सदा	क्रि. वि.	मूल शब्द	१. पहिले देखि अहिले सम्म ; हिजो आज, भोलि सबै दिन ; सधैँ ; नित्य । २. एकनाससित ; लगातार ; निरन्तर ।	९१
७९	प्रेरित	वि	प्र + ईर् + णिचि + क्त (त)	१. प्रेरणा गरिएको ; काम विशेषमा प्रवृत्त गराइएको ; उत्तेजित २. पेलिएको ; ठेलिएको ; घचेटिएको ।	९१
८०	ईश्वर	ना	ईश् + वरच् (वर)	१. सम्पूर्ण विश्व - ब्रम्हाण्ड वा सृष्टिलाई बनाउने ; बिगार्ने र तिनको नियन्त्रण तथा शासन गर्ने मानिएका परम पुरुष वा परमात्माका रूपमा पुजिने सर्व प्रधान सत्ता, भगवान् ; परमेश्वर २. अधिपति ; स्वामी ; मालिक ।	९१
८१	भजन	ना	भज् + ल्युट् (अन)	१. आराध्य देवीदेवताको र गुरु आदिको नाम र महिमा बारबार लिने र गाउने काम ; नामकीर्तन ; गुणगान । २. कुनै देवदेवीको गुण वर्णन गरिएको गीत ।	९१
८२	कर	ना	कृ+ अप् (अ)	अरु शब्दले पछिल्तिर लागेर दिने, गर्ने आदि अर्थ बुझाई विशेषण एवं नाम बनाउने हाल नेपालीमा अनुसर्गात्मक प्रत्यय मानिने तर संस्कृत मूलको नियमानुसार समासको उत्तरपद ठहरिने एक रूप । १. कसैलाई इच्छाका विरूद्ध दबाउमा पारी कुनै कुरा गर्न, गराउन वा हुन वाध्य तुल्याउने क्रिया - प्रक्रिया । २. प्रेरण ; जिद्दी ।	९१
८३	पक्ष	ना	पक्ष् + घञ् (अ)	१. उड्ने जीवजन्तुहरूको शरीरका दुवैपट्टी रहेका, उड्न मद्दत गर्ने प्राय ; झुल्लावाल अङ्ग ; पखेटा । २. प्रतिपदादेखि औँसी वा पूर्णिमा सम्मका पन्ध्र दिन ; चन्द्र मासको	९१

				आधा महिना ।	
८४	न्याय	ना	नि + इ + घञ् (अ)	१. सुहाउँदो वा उचित कुरो ; मनासिब तथ्य ; इन्साफ ; निसाप ; नियाँ । २. मुद्दामामिलामा विभिन्न प्रमाण बुझी वादी वा प्रतिवादी कुनै एकका पक्षमा गरिएको निर्णय ; फैसला ।	९१
८५	शिर	ना	श्रि + असुन् (अस्)	१. शरीर आदिको उपल्लो भाग ; टाउको ; माथ ; मस्तक । २. प्राय ; खोलाको उद्गमस्थल ।	९२
८६	निर्दोष	वि	दुष् + घञ् (अ)	१. दोष नभएको ; निष्कलङ्क ; गल्ती नभएको । २. अपराध नगरेको ; निरपराधा ।	९२
८७	समर्थक	वि	सम् + अर्थ् - ण्वुल् (अक)	१. कुनै कामकुरा, प्रस्ताव, राय आदिको समर्थन, पुष्टि वा अनुमोदन गर्ने । २. अरू कसैले भनेका कुरामा सही थाप्ने ।	९२
८८	ज्ञान	ना	मूल शब्द	१. मन वा आत्मालाई हुने कुनै विषयको बोध ; लौकिक वा परलौकिक विषयको जानकारी । २. शास्त्रको अनुशीलनबाट हुने आत्मतत्वको बोध तत्वज्ञान, आत्म साक्षात्कार ।	९२
८९	धक्का	ना	धक्क् + ओ	१. कुनै वस्तुको अर्को वस्तुसँग भएको जोडसितको जुधाइ ; ठोकिने काम ठक्कर । २. धकेल्ने वा ठेल्ने काम ; धक्कयाइ ।	९२
९०	उन्नति	ना	उत् + नम् + क्तिन (ति)	१. उन्नत हुनाको अवस्था, क्रिया वा भाव बढिबढाउ, चर्तिकला ; तरक्की ; अभिबृद्धि । २. कुनै कार्य वा क्षेत्रमा भएको उधोग ; उधम ; व्यवसाय ।	९२
९१	पोष्य	वि	पुष् + व्यत् (य)	१. पोषण गर्नुपर्ने ; पोषण गर्न योग्य ; पोषण गर्न लायक । २. पोस्न सकिने ।	९२
९२	पुत्र	ना	पु + त्रा + क	छोरो ।	९२

			(अ)		
९३	भरोसा	ना	भर + आस /आशो	१. कुनै काम, व्यवहार आदिमा अरुबाट हुने भरको आशा वा विश्वास । २. आधार ; भर ; आश्रय ; टेको ।	९२
९४	घटना	ना	घट् + णिचि + युच् अन + टाप् (आ)	१. अकस्मात् भएको कुनै पनि कुरो वा कारबाई ; काण्ड ; पर्व । २. मारपिट ; वारदात ।	९२
९५	प्रयत्न	ना	प्र + यत् + नङ् (न)	१. कुनै काम वा उद्देश्य पूरा गर्नका निमित्त गरिने कार्य ; चेष्टा ; उन्नति ; प्रयास ; कोसिस	९२
९६	व्यापक	वि	वि + आप् + ण्वुल् (अक)	१. आफ्नो चारैतिर फैलिएको ; सर्वत्र फिँजिएको २. चारैतिर ढाकेर रहेको ; अत्यन्त ठूलो विस्तृत ।	९२
९७	सम्बन्ध	ना	सम् + बन्ध् + घञ् (अ)	१. कुनै एउटा वस्तु वा कुरा अर्को वस्तु वा कुरासँग जोरिने काम ; संयक्त हुने काम ; योग । २. सम्पर्क ।	९२
९८	मित्र	ना	मिद् क्त्र (त्र)	१. साथी ; सखा ; सँगी ; दौँतरी ; सँगती २. सूर्य ; आदित्य ३. सहयोगी ।	९२
९९	वैरी	ना	वीर् +अण् (अ)	१. आफूसँग वैरभाव राख्ने ब्यक्ति ; आफ्नो कुभलो चिताउने ब्यक्ति ; शत्रु २. वैरभाव राख्ने; कुभलो चिताउने; विरोधी (ब्यक्ति)	९२
१००	अकारण	क्रि. वि.	अ + कारि + ल्युट् (अन)	१. कुनै पनि कारणविना ; विनासित्ति । २. कारण नभएको; निराधार ।	९२
१०१	सङ्गत	वि	सम् + गम् + क्त (त)	१. साथसाथै आएको; जोडिएको ;मिलेको २. एकत्र भएको; संयोजित सञ्चित ।	९२
१०२	विषालु	वि	विष + आलुच् (आलु)	१. विष मिसिएको; विष भएको; विषयुक्त ।	९२
१०३	शङ्का	ना	मूल शब्द	१. केही अनिष्ट होला कि भन्ने डर ;	९२

				आशङ्का सन्देह । २. सङ्कल्प विकल्प; द्विविधा; धरमर दोधार ।	
१०४	गम्भीर	वि	गम् + ईरन् (ईर)	१. गहिराइ थाहा नपाइने; गहिरो । २. शान्त ; धीर ३. विचारपूर्ण; गहना ।	९२
१०५	उत्तर	ना	उत् + तृ+ अप् (अ) उत् + परप् + (तर)	१. कुनै प्रश्न, शङ्का आदिको समाधानका निम्ति भनिने कुरो ; जवाफ । २. परीक्षामा सोधिएका प्रश्नका सम्बन्धमभा लिखित वा मौखिक रूपमा दिइने बयान वा कुरा ।	९२
१०६	केदार	ना	के + दार	१. धानखेतको गरो, आली वा बगैँचाको झ्याङ ; क्यारी । २. गङ्गोत्तरी र बदरीनाथका बीचमा रहेको हिमालयको एक शिखर वा त्यस शिखरमा अवस्थित प्रसिद्ध शिवलिङ्ग ।	९२
१०७	लीला	ना	लील + टाप् (आ)	१. चित्तको उमङ्गका साथ मनोरञ्जनका निम्ति गरिने खेल वा क्रीडा ; विनोद । २. विलास विहार; रतिक्रीडा ; केलि	९२

कथाकार विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको मनोवैज्ञानिक कथा 'शत्रु' मा जम्मा ८३६ शब्दहरु प्रयोग भएका छन् । जसमध्ये १०७ ओटा शब्दहरू तत्सम शब्द रहेका छन् । प्रतिशतका हिसाबले १२.७९ प्रतिशत तत्सम शब्दको प्रयोग यस कथामा भएको पाइन्छ। मानसिक तरङ्गको मार्मिक प्रस्तुति रहेको उक्त कथामा तत्सम शब्दको प्रयोग अन्यको तुलनामा (बढी) उल्लेखनीय रूपमा भएको देखिन्छ । यस कथामा आवृत्ति भएका शब्दहरूलाई तालिकामा निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४

आवृत्ति भएका शब्दहरू

शब्द	**आवृत्ति**	**शब्द**	**आवृत्ति**	**शब्द**	**आवृत्ति**
कृष्ण	२१	शत्रु	१०	वलभद्र	२
निमित्त	२	कल्पना	२	उपदेश	२
स्वभाव	२	तन्द्र	३	शब्द	२
तर	७	युवक	२	दुर्गुण	२
मध्यस्थ	९	वेला	२	वैरी	२

दिन	६	मुख्य	२	सम्मान	२
सुख	३	आक्रमण	३	निश्चय	३
जीवन	४	विश्वास	२	मन	२
प्रहार	३	भ्रम	२	गोबिन्द	४
विचार	५	राम	४	पण्डित	४
पक्ष	३	न्याय	२	निर्दोष	२
घटना	२	अकारण	२		

'शत्रु' कथामा ३५ वटा तत्सम शब्द आवृत्ति भएको पाइयो । जसमध्ये 'कृष्ण' शब्द सबभन्दा बढि २१ पटक आवृत्ति भएको देखिन्छ भने निमित्त, स्वभाव, कल्पना, युवक, वेला, मुख्य, आक्रमण, विश्वास, भ्रण, वलभद्र, उपदेश, शब्द, दुर्गुण, वैरी, सम्मान, मन, न्याय, निर्दोष, घटना, अकारण शब्द २ पटक मात्र आवृत्ति भएको पाइन्छ ।

४.१.३ 'कर्तव्य' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण

सामाजिक यथार्थवादी कथाकार गुरूप्रसाद मैनाली (१९५७- २०२२) द्वारा रचना गरिएको 'कर्तव्य' कथा कथाकार मैनालीको (नासो) कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित एक उत्कृष्ट तथा समाजमा घट्ने यथार्थ घटनाहरुलाई आधारमा राखी लेखिएको एक सामाजिक कथा हो । यस कथाले एक आदर्श बाबुका भिन्न प्रकारका चरित्र भएका दुई दाजुभाइ बीचको कलहलाई चित्रण गरिएको छ । दाजुभाइ बीचमा सानोतिनो कुराले मनमुटाब भयो भन्दैमा आफ्नो कर्तव्य र जिम्मेवारीबाट पर सर्नु हुदैन, आफुले राम्रो गरेपछि अर्काले पनि आफुलाई सकारात्मक दृष्टिले हेर्छ अथवा उसमा पनि सकारात्मक परिवर्तन आउन सक्छ भन्ने सन्देश प्रवाह गरेको छ । यसका साथै सम्पत्ति भन्दा मानवीय सम्बन्ध ठुलो कुरा भएकाले यसलाई जोगाउन समाजका प्रत्येक सदस्यले सकारात्मक सोच र त्याग गर्नुपर्ने विषय प्रस्तुत छ ।

'कर्तव्य' कथामा विशेष गरेर तद्भव शब्दको प्रयोग अधिक रूपमा गरिएको छ भने तत्सम शब्दको प्रयोग तुलनात्मक रूपमा कम प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा प्रयोग गरिएका तत्सम शब्दहरूलाई ती शब्दको व्यूत्पत्ति, वर्ग र अर्थलाई निम्नअनुसार तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ५

'कर्तव्य' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू

क्र.सं.	**शब्द**	**वर्ग**	**व्यूत्पत्ति**	**अर्थ**	**पृष्ठ**
१	दिन	ना	दी + नक् (न)	१. आकाशमा सूर्य देखिउन्जेलको समय सूर्यको उदय भएदेखि अस्त नहोउन्जेलको अवधि ; दिउँसो ; दिवस । २. अघिल्लो सूर्योदय देखि पछिल्लो सूर्योदय पर्यन्तको समय ; अहोरात्र ; चौबीस घण्टा वा आठै प्रहर ।	१४१

२	संसार	ना	सम् + सृ + घञ् (अ)	१. लोक, भुवन, विश्व - ब्रम्हाण्ड, समग्र भौतिक जगत्, मार्ग, दुनियाँ, जीबनचक्र,भव, संसार ।	१४१
३	महान्	वि	मह् + अति (अत्) उणा	१. ठुलो ; उच्च ; विशाल ; महत् ।	१४१
४	पुरुष	ना	पुर + कुषन् (उष), उणा	अङ्गुलको चौरासी गुनाबराबरको नाप ; चौरासी अमल बराबरको नाप ; एक मान्छेको उचाई बराबरको नाप ; १. लोग्नेमान्छे २. लाग्ने ३. मानवजाति ४. भाले जातिको प्राणी ।	१४१
५	विपुल	वि	वि + पुल् + क (अ)	१. बडेमाको ; ज्यादै ठूलो । २. धेरै ; प्रचुर ; प्रशस्त । ३. फैलिएको ; विस्तृत ; विशाल ।	१४१
६	सम्पत्ति	ना	सम् + पत् + क्तिन् (ति)	१. कसैको निजी अधिकारमा रहेको चल वा अचल धन ; धनदौलत । २. ऐश्वर्य ; बैभव ।	१४१
७	जनता	ना	जन + तल् + (त) + टाप् (आ)	१. कुनै देशमा बस्ने मानवहरुको समष्टि ; मान्छेको समूह ; जन समूह ; लोक ।	१४१
८	सञ्चालक	वि	सम् + चल् + णिचि + ण्वुल (अक)	१. राम्ररी चलाउने ; गतिशील पार्ने । २. कुनै पनि कामलाई समुचित रूपले चलाउने वा गतिशील पार्ने व्यक्ति ; सुव्यवस्थित किसिमले कुनै काम थाल्न वा चलाउन सिपालु मानिस ।	१४१
९	मात्र	क्रि. वि.	मात्र + टाप् (आ)	१. केवल ; खालि ; एक्लै ; मात्रै ; मात्तै ।	१४१
१०	समाचार	ना	सम् + आ + चर + घञ् (अ)	१. भर्खरैको सूचना वा अखबारमा छापिएका जद्दघद्ध हालखवर तथा नयाँ घटनाको विवरण ; सम्चार ; सन्देश ।	१४१
११	अन्याय	ना	न + न्याय	१. न्यायको अभाव वा न्याय नभएको स्थिति ; बेइन्साफ ; नीतिको विरोध । २. अनुचित काम; अयोग्य व्यवहार ।	१४१
१२	दृढ	वि	दृह + क्त (त)	१. भित्री वा बाहिरी कुनै कारणले पनि आफ्नो स्थानबाट ढलपल नहुने ;	१४१

				अचल ; अडिग । २. बलियो ; दह्रो ; दहिरलो ; हट्ठाकट्ठा ।	
१३	विश्वास	ना	वि + श्वस् + घञ् (अ)	१. कुनै काम, कुरो, व्यक्ति,मत,नीति आदिप्रति हुने सत्यताको धारणा ; दृढ आस्था ;पत्यार २. आस्था श्रद्धा ।	१४१
१४	अपूर्ण	वि	न.पूर्ण	१. अपुरो ।	१४१
१५	दश	ना. वि	मूल शब्द	१. दस ।	१४१
१६	प्रसिद्ध	वि	प्र + सिध् + क्त (त)	१. असल वा खराव गुणमार्फत सबै जसोले थाहा पाएको ; सबैलाई ज्ञान भएको वा सबैले जानेको ; कहलिएको विख्यात ; प्रख्यात २. सिँगारपटार गरिएको ; साजसज्जा गरिएको ; अलङ्कृत ।	१४१
१७	निमित्त	ना	नि + मिद् + क्त (त)	१. कुनै घटना वा कार्यको आदि हेतु ; कारण । २. उत्तेजना । ३. ध्येय ; लक्ष्य उद्वेश्य ।	१४२
१८	अपार	वि	पृ + घञ् (अ) न.पार	१. पार हुन नसक्ने ; सीमारहित ; अनन्त । २. अत्यधिक ; ज्यादै ।	१४२
१९	क्षति	ना	मूल शब्द	१. कुनै काम, वस्तु, समय आदिमा हुन गएको हानि वा नोक्सानी ; खति ; घाटा ; नाश । २. आघात वा चोट लाग्नाले भएको घाउ ; चोटपटक ।	१४२
२०	असहाय	वि	सह + अय् + अच् न.सहाय	१. साथ दिने ब्यक्ति वा सहायक नभएको मद्दत गर्ने कोही नभएको ; निस्सहाय एक्लो ; नागो ।	१४२
२१	न्याय	ना	नि + इ + घञ् (अ)	१. सुहाउँदो वा उचित कुरो ; मनासिब तथ्य ; इन्साफ ; निसाप ; नियाँ । २. मुद्दामामिलामा विभिन्न प्रमाण बुझी बादी वा प्रतिवादी कुनै एकका पक्षमा गरिएको निर्णय ; फैसला ।	१४२
२२	अनाथ	वि	नाथ् + अच	१. हेरविचार वा पालनपोषण गर्ने कोही नभएको ; आडभरोस नभएको ;	१४२

				बेसहाय । २. टुहुरो ३. दीन ; दुःखी ।	
२३	अशक्त	वि	न + शक् + क्त	१. समर्थ नभएको ; दुर्बल ; निर्धो ; कमजोर ।	१४२
२४	धनवन्तरि	ना	धनु + अन्त + अरि	१. आयुर्वेद शास्त्रका प्रवर्तक प्रसिद्ध आचार्य देवताहरूका वैध २. विष्णुका चौबीस अवतारमध्ये एक ।	१४२
२५	व्याप्त	वि	वि + आप् + क्त	१. चारैतिर फैलिएको ; जतासुकै फिँजिएको ढाकिएको । २. राम्ररी भरिएको परिपूर्ण ।	१४२
२६	शव	ना	शव् + अच	१. मृत शरीर ; लास ; मुर्दा ; सिनु (पशुको)	१४२
२७	मरण	ना	मृ+ ल्युट (अन)	१. मर्ने काम वा भाव ; मृत्यु ; देहान्त ; निधन । २. साहित्यमा वियोगमा मरणसन्न हुने अवस्थाको एक व्यभिचारी भाव ।	१४२
२८	पण्डित	ना	पण्डा + इतच् (इत)	१. शास्त्रको तात्पर्य राम्ररी बुझेको विद्वान् व्यक्ति ; शास्त्रवेत्ता । २. सत् र असत् छुट्ट्याउने बुद्धि भएको व्यक्ति ।	१४२
२९	धर्म	ना	धृ + मन् (म)	१. व्यक्ति वा वस्तुमा सधैं रहिरहने गुण ।	१४२
३०	संस्कृति	ना	सम् + कृ + क्तिन् (ति)	१. कुनै वस्तुलाई परिमार्जन गरेर वा संस्कृत रूप दिएर चम्किलो, उज्यालो र निखुट बनाउने काम ; संस्कार ; परिष्कार । २.कला, साहित्य, इतिहास, भाषा, धर्म, दर्शन आदि विभिन्न विषय वा मूल्य परम्पराको समष्टि नाम ।	१४२
३१	असीम	वि	सि + मनिन् (मन)	१.सीमा नभएको; हदबन्दी नभएको बेहदको । २. ज्यादा ; अपार ।	१४२
३२	पिता	ना	पा + तृच् (त)	१. आफूलाई जन्माउने ब्यक्ति ; जन्मदाता बाबु ; जनक ।	१४२
३३	महापाप	ना	मूल शब्द	१. महापातक ।	१४२

३४	सप्ताह	ना	मूल शब्द	१. सात दिनको समूह ; हप्ता ; साता २. सात दिनमा बाचेर सम्पन्न गरिने भागवत आदि पुराणको पाठ वा धार्मिक अनुष्ठ ।	१४२
३५	पुराण	ना	पुरा + टयु (अन)	१. सृष्टि, स्थिति, लय आदिका साथै प्राचीन ऋषि, मन्वन्तर, राजवंश आदिका वृत्तान्त र देवी देवता, तीर्थ आदिका माहात्म्यको समेत वर्णन गरिएका प्रसिद्ध अठार हिन्दु धर्म ग्रन्थमध्ये कुनै एक ।	१४२
३६	वास्तव	ना	वस्तु + अण् (अ)	१. वस्तुतथ्य ; यथार्थ कुरा ; साँचो भनाइ । २. सत्य ; यथार्थ ; वास्तविका ।	१४२
३७	ब्राहमण	ना	व्रहमन् + अण् (अ)	१. आर्यजातिको सामाजिक विभाजन अनुसार चार वर्ण वा जातिमध्ये प्रथम श्रेणीको मानिने समाज । २. त्यस समाज वा वर्णको मानिस ; विप्र ; बाहुन ।	१४२
३८	शिर	ना	श्रि + असुन् (अस)	१. शरीर आदिको उपल्लो भाग ; टाउको ; माथ ; मस्तक २. प्राय ; खोलाको उद्‌गमस्थल ।	१४२
३९	ललाट	ना	लल् + लङ् + अच्	१. मस्तक ; माथ ; निधार २. पुर्पुरो चाँदो ३. भाग्य ; प्रारब्ध ।	१४२
४०	चन्दन	ना	चन्द्र + णिचि + ल्यु (अन)	१. सुगन्धयुक्त एक जातको कडा काठ वा त्यो काठ पानीमा घोटेर बनाइएको लेप ; श्रीखण्ड ; विलेपन, लेपन ; चन्दनद्रव ।	१४२
४१	परिधान	ना	परि + धा + ल्युट् (अन)	१. चारैतिरबाट घेर्ने काम ; परिवेष्टन । २. लगाउने लुगाफाटो; पहिरने वस्त्र ।	१४२
४२	मुरली	ना	मुरल + ङीष् (ई)	१. निगालो, बाँस वा काठद्वारा बनेको लामो-छोटो विभिन्न प्रकारको हुने, औँला चाली विभिन्न स्वरमा फुकेर बजाइने एक बाजा ।	१४२
४३	बिख्यात	वि	वि + ख्या + क्त (त)	१. नाम चलेको ; प्रसिद्ध ।	१४२

४४	राजनीतिक	वि	मूल शब्द	१. राजनीतिसँग सम्बन्ध भएको ; राजनीति सम्बन्धी, राजनीतिको ; राजनैतिक ।	१४२
४५	सदस्य	ना	सदस + यत् (य)	१. कुनै सङ्घसंस्था, सभा आदिमा नियमानुसार अधिकारपूर्ण रूपमा रहेको व्यक्ति ; सभासद् ; पार्षद । २. यज्ञकार्यमा व्रम्हा वा सहायक ऋत्विक ; याजव ।	१४२
४६	ग्राम	ना	ग्रस + मन् (म)	१. सानो -सानो बस्ती ; गाउँ । २. जमात ; समूह ; समुदाय ।	१४२
४७	विकास	ना	वि + कस् + घञ् (अ)	१. क्रमश : बढ्दै वा सुध्रिँदै गएको स्थिति ; उन्नति २. उत्तरोत्तर प्रगति क्रमिक परिर्वतन ।	१४२
४८	प्रधान	वि	प्र + धा + ल्युट (अन)	१. आफ्ना समूहमध्ये सबैभन्दा ठूलो ; सर्वश्रेष्ठ ; प्रमुख ; मुख्य २. गाउँ - घरको प्रमुख ; प्रतिष्ठित व्यक्ति, ठालु ।	१४२
४९	श्रेणी	ना	श्रेणी + ङीष (ई)	१. कुनै वस्तुको शृङ्खला वा क्रमपङ्क्ति लहर ; ताँती (जस्तो - पर्वतश्रेणी, हिमश्रेणी आदि) २. गुण तह आदिका दृष्टिले गरिएको विभाजन ; वर्ग ; कक्षा (जस्तो : मध्यम श्रेणी, सातौँ श्रेणी आदि ।)	१४२
५०	संस्कृत	वि	सम् + कृ+ क्त (त)	१. संस्कार गरिएको वा शुद्ध पारिएको परिमार्जन गरिएको, परिष्कृत २. शुद्ध गरिएको शुद्धयाइएको संशोधित ।	१४२
५१	ग्रामीण	वि	ग्राम + खञ् (ईन)	१. गाउँको ; ग्रामसँग सम्बन्धित । २. असभ्य ; गँवार ।	१४२
५२	जनता	ना	जन + तल् त+टाप् (आ)	१. कुनै देशमा बस्ने मानवहरूको समष्टि ; मान्छेको समूह ; जनसमूह लोक ।	१४२
५३	टीका	ना	टीक् + अ + टाप् (आ)	१. कुनै पद, पदावली, वाक्य, अनुच्छेद र ग्रन्थहरूको अर्थ स्पष्ट गरी लेखिएको व्याख्या ; अर्थ, भाष्य	१४२

				२. निधारमा लगाइने चन्दन, अबिर, सिँदुर आदि ; टिको ; तिलक ।	
५४	अधिवेशन	ना	अधि + विश् + ल्युट (अन)	१. कुनै सङ्घसंस्था, विधायिका आदिका विभिन्न क्षेत्रका प्रतिनिधि सदस्यहरूको ठूलो सम्मेलन, भेला वा जमघट । २. सङ्घसंस्था, विधायिका आदिको कुनै खास अवधिमा हुने एउटै बैठक वा खास अवधिभित्र लगातार हुने विभिन्न बैठक ।	१४२
५५	प्रमुख	वि	मूल शब्द	१. गन्दा सबैभन्दा पहिलो ठहरिने । २. जनसमूहका बीच पहिलो क्रममा आउने ; प्रथम ।	१४३
५६	त्रास	ना	त्रस् + घञ् (अ)	१. डर ; भय ; अत्यास ; झसक, तरास २. धक ; सङ्कोच ।	१४३
५७	धाक	ना	ध + आ + क + अ	१. भित्र कुनै पनि सार नभएको र बाहिर चाहिँ बढाइचढाइ गरिएको फोस्रो कुरो ; बोक्रे रबाफ ; आडम्बर ।	१४३
५८	धनी	वि	धन + इनि (इन)	१. धनसम्पत्ति प्रशस्त हुने ; धनवान् धनिक । २. अरुलाई रिन दिन सक्ने साहू ।	१४३
५९	अधीन	वि	इ + नक् (न)	१. वशमा वा मातहतमा परेको । २. आश्रित ३. विवश, लाचार, परतन्त्र ।	१४३
६०	विशेष	वि	वि + शिष् + घञ् (अ)	१. गुण,धर्म, परिमाण आदिमा अरु भन्दा बढ्ता ; अरुभन्दा विशिष्ट किसिमको ; असाधारण २. विलक्षण । ३. अधिक ।	१४३
६१	सहायता	ना	सहाय + तल् (त) + टाप् (आ)	१. कुनै कामकुरा राम्रो, चाँडो वा सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न दिइने आर्थिक, प्राविधिक, शारीरिक आदि मद्दत ; सहयोग २. आडभरोसा, आश्रय ।	१४३
६२	प्रख्यात	वि	प्र + ख्या + क्त (त)	१. नाउँ चलेको, कीर्ति फैलिएको प्रसिद्ध ।	१४३
६३	भिन्न	वि	भिद् + क्त (त)	१. छुट्टिएको ; अलग ; पृथक ; छुट्टा २. आफू र आफूदेखि बाहिरको ; अर्को ; दोस्रो ; अन्यत्री ; पराई ।	१४३
६४	जिउनी	ना	मूल शब्द	१. सन्ताहरूलाई सम्पत्तिको अंशबण्डा	१४४

				गर्दा आमाबाबुले आफ्ना लागि छुट्ट्याएको भाग, जीउनी ।	
६५	क्रिया, क्रिया	ना	क्रिया + टाप् (आ)	१. कुनै पनि काम भइरहनाको अवस्था वा भाव । २. तनमन र वचनले गरिने वा नित्य हुने कुनै पनि कार्य वा कर्म ।	१४४
६६	विषय	ना	वि + सि + अच्	१. ज्ञानेन्द्रियले ग्रहण गरिने पदार्थ (रूप, रस, गन्ध, स्पर्श र शब्द) २. पञ्चमहाभूतबाट बनेको वस्तु वा पदार्थ ; भौतिक पदार्थ ।	१४४
६७	विवाद	ना	वद् + घञ् (अ)	१. कुनै विषय, समस्या वा कुरालाई लिएर गरिने छलफल ; बहस ; वादविवाद । भनाभन ; कलह ; झगडा ।	१४४
६८	वेला	ना	वेल + टाप् (आ)	१. समय, काल ; बखत २. संयोग, सन्जोग, मौका ; अवसर ।	१४४
६९	निर्णय	ना	निर् + नी + अच्	१. पक्ष विपक्षका जिकिरलाई प्रमाणका आधारमा छानबन गरी सत्यपक्षको बिजयबारे गरिएको टुङ्गो, फैसला । २. कुनै विवादास्पद विषयमा एक्लै वा सामूहिक रूपमा गरिने निधो ।	१४४
७०	न्यायधीश	ना	मूलशब्द	१. अदालत वा न्यायालयको प्रमुख अधिकारी ; न्यायलय - न्वारान । न्वरान । यथार्थ निर्णय दिने वा टुङ्गो लगाइदिने ब्यक्ति, श्रीमान न्यायकर्ता (जज) ।	१४४
७१	सन्तान	ना	सम् + तन् + ण (अ)	१. छोराछोरी, बालबच्चा ; सन्तति । २. परिवार, खलक, वंश, कुल ।	१४४
७२	पक्ष	ना	पक्ष् + घञ् (अ)	१. उड्ने जीवजन्तुहरूको शरीरका दुवैपट्टि रहेको, उड्न मद्दत गर्ने प्राय, भुत्लावाल अङ्ग, पखेटा । २. ढोकाका फग्लेँटा वा खापा, द्वार ।	१४४
७३	प्रभाव	ना	प्र + भू + घञ् (अ)	१. उत्पन्न हुने वा जन्मने क्रिया, उद्भव, प्रादुर्भाव । २. ब्यक्तिमा रहेको प्राकृतिक एवं क्रियात्मक सामर्थ्य, शक्ति ।	१४४
७४	अन्तिम	वि	अन्त + डिमच्	१. सबैभन्दा पछिको, पछिल्लो, आखिरमा गरिने (काम, कुरो, प्रयास)	१४४

			(इम)		
७५	आज्ञा	ना	आ + ज्ञा + अङ् (अ)	१. आफ्ना अधीनमा रहेका वा आफूभन्दा साना कुनै ब्यक्ति, कर्मचारी आदिलाई मौखिक वा लिखित रूपमा दिइने निर्देश, अह्राेट, आदेश २. कुनै कामकुरो गर्नाका लागि पाइने अनुमति ।	१४४
७६	लिखित	वि	लिख् + क्त (त)	१. लेखिएको, रचिएको २. रङ भरिएको ।	१४४
७७	परस्पर	क्रि. वि.	मूल शब्द	१. आफू - आफूमा, एक - अर्काका साथ, आपस - आपसमा २. आफू आफू, आफन्त, आपस ।	१४४
७८	विसर्जन	ना	वि + सृज + ल्युट (अन)	१. पूजाआजा गर्दा आवाहान गरिएका देवताहरूलाई बिदा दिने काम । २. कुनै अनुष्ठान कामकुरा, सभा - सम्मेलन आदिको कार्यक्रम समाप्त गर्ने वा टुङ्ग्याउने काम ।	१४४
७९	आधार	ना	आ + धृ + घञ् (अ)	१. कुनै वस्तु अड्ने वा रहने ठाउँ आश्रय, अडान, टेको २. सहारा, आलम्बन ।	१४४
८०	तरुण	वि	तृ+ उनन् (उन)	१. यौवन भरिएको ; युवक ; तन्नेरी तरुनो, २. नयाँ, ताजा ।	१४४
८१	साक्षी	ना	साक्षात् + इनि (इन्)	१. राम्रो वा नराम्रो कुनै घटना आफ्नो आँखाले देख्ने ब्यक्ति, घटनास्थलमा स्थित भएको ब्यक्ति साछी । २. कुनै झगडा, विवाद वा अन्य घटना घट्दा घटनास्थलमा उपस्थित भएको र आफैंले प्रत्यक्ष देखेसुनेका कुराको बयान गर्ने ब्यक्ति ; देखी जान्ने वा सुनी जान्ने ; गवाह ; साक्ष्य ।	१४४
८२	भाग	ना	भाज् + घञ् (अ)	१. कुनै वस्तुको खण्ड ; हिस्सा वा अंश । २. भाग्य, तकदिर ।	१४४
८३	विभक्त	वि	वि + भज् + क्त (त)	१. अंशबन्डा भएको, दाजुभाइ छुट्टिएको । २. बाँडिएको, भाग लगाइएको, विभाजित ।	१४४
८४	प्रत्यक्ष	वि	प्रति + अक्षि	१. आँखा अगिल्तिरको , आँखाले देखिने २. राम्ररी देखिने, छर्लङ्ग देखिने, स्पष्ट,	१४४

			(अच्)	खुलस्त, साफ ।	
८५	सङ्ख्या	ना	सम् + ख्या + अङ् (अ) + टाप् (आ)	१. गणनाक्रमबाट कुनै वस्तुको मात्रा बुझाउने शब्द वा अङ्क २. गणना बाट निस्केको परिणाम, थान, गोटा ।	१४४
८६	जनक्रान्ति	ना	मूल शब्द	१. जनताले आफ्ना हक, हित र अधिकार तथा देशको स्वतन्त्रता प्रगति आदिका निम्ति सङ्गठित रूपमा चलाएको क्रान्ति, जनआन्दोलन ।	१४४
८७	प्रशस्त	वि	प्र + शंस् + क्त (त)	१. प्रशंसा गरिएको ; प्रशंसित । २. प्रशंसा गर्न लायक ; प्रशंसनीय ।	१४४
८८	अलि	ना	ऋ +इ	१. नारीकी महिला मित्र ; आली २. पङ्क्ति, रेखा	१४४
८९	निरूपण	ना	निर् + रूप् +ल्युट् (अन)	१. सोचविचारका साथ गरिने निर्णय विवेक पुऱ्याएर गरिएको अठोट । २. छानबिन, अन्वेषण ।	१४४
९०	महत्त्व	ना	मूल शब्द	१. महान् हुनाको भाव वा अवस्था विशालता, महत्ता २. आवश्यकता, जरुरत ।	१४४
९१	रीति	ना	री + क्तिच् / त्तिन् (ति)	१. कुनै काम गर्ने काइदा, किसिम वा ढङ्ग परिपाठ । २. कामको परिपाठी वा पद्धति ।	१४४
९२	अन्त्य	वि	अन्त + यत् (य)	१. पछिल्लो, पुछारको, आखिरको, अन्तिम २. आखिरी अवस्था, मर्ने बेला, अन्तिम घडी ।	१४४
९३	पालन	ना	पाल् + ल्युट (अन)	१. लाउन - खान दिएर गरिने रक्षण, भरणपोषण, पलाइ, पोसाइ २. आज्ञा निर्देश, वचन , कर्तव्य आदिको अनुसरण ; पालन ।	१४४
९४	दोष	ना	दुष् + घञ् (अ)	१. कुनै कुरा, व्यक्ति वा वस्तुमा रहेको त्रुटि, कमी, बाधा आदि अवगुण खराबी, दुर्गुण २. नैतिक वा कानुनी दृष्टिले अपराध मानिने कुनै अभियोग, कलङ्क वा लाञ्छना ।	१४४

९५	शरीर	ना	शृ+ ईरन् (ईर)	१. हाड, मासु, रगत आदिले युक्त प्राणीका सम्पूर्ण अङ्गको समूह, देह, तन, जीउ, काय २. कुनै पनि वस्तुका सबै अङ्गले युक्त पार्थिव रूप ।	१४४
९६	कुटुम्ब	ना	कुटुम्ब + अच्	१. एकाघरका जहान, घरपरिवार २. दाजुभाइ र छोराछोरी तर्फका सन्तान ।	१४४
९७	ख्याति	ना	ख्या + क्तिन् (ति)	१. नाउँ चल्ने क्रिया वा अवस्था सिद्धि	१४४
९८	केवल	अन्य	मूल शब्द	१. खालि, त्यही एक मात्र । २. सिवाय ।	१४४
९९	वर्ष	ना	वृष् + अच् (अ)	१. दुई अयन, छ ऋतु र बाह्र महिना हुने, कालको एक प्रसिद्ध मान, संवत्सर, साल ।	१४४
१००	मेधावी	वि	मेधा + विनि (विन्)	१. बुद्धि भएको, मेधावान् ।	१४४
१०१	यति	ना	यत् + इन् (इ)	१. सन्न्यास धारण गरेको योगी, सन्न्यासी । २. ब्रम्हाचार्यमा रहेको व्यक्ति, ब्रम्हाचारी ।	१४४
१०२	बिहा	ना	मूल शब्द	१. बिहे, विवाह, विवाहे ।	१४४
१०३	मन	ना	मन् + असुन् (अस)	१. प्राणीहरूको अनुभव, इच्छा बोध, विचार, सङ्कल्प, विकल्प आदिलाई नियन्त्रित तथा परिचालित गर्ने अन्तकरणको अंश वा वृत्ति, नाक, कान, आँखा आदिबाट थाहा पाइने कुराबाट आफूलाई प्रभावित पार्ने आन्तरिक इन्द्रिय ; अन्त, करण, चित्त, दिल, हृदय ।	१४४
१०४	असमञ्जस	ना	मूल शब्द	१. यसो गरुँ कि उसो गरुँको स्थिती दोधारेपन, दुबिधा २. असजिलो अवस्था ।	१४४
१०५	वैशाख	ना	विशाखा + अण् (अ)	१. सौरमान अनुसार बर्षको प्रथम महिना, चैत्र र ज्येष्ठ महिनाको बीचको महिना, सूर्य मेष राशिमा छँदा पर्ने महिना ।	१४४
१०६	तोरण	ना	तुर् + ल्युट	१. विवाह, उत्सव आदि सम्पन्न हुने	१४५

			(अन)	ठाउँमा घुमाउरो पारी फूल, रङ्गिन कपडा आदिबाट बनाइने शोभाद्वार सिंहद्वार, प्रवेशद्वार, बहिर्द्वार । २. माङ्गलिक वा धार्मिक कार्य गर्दा घरका भित्तामा बेरिने माला ।	
१०७	मण्डप	ना	मण्ड + घञ् (अ)	१. सप्ताह, व्रतवन्ध, यज्ञ आदि शुभ कार्य गर्नाका निम्ति चारैतिर बेरेर बनाइएको स्थान । २. देवपूजा गर्ने ठाउँ, पुजाघर, मन्दिर ।	१४५
१०८	इष्टमित्र	ना	मूलशब्द	१. कल्याण चाहने ब्यक्ति, हितैषी मानिस, साथी, मित्र । २. नातेदार बन्धुबान्धव, सम्बन्धी ।	१४५
१०९	यज्ञ	ना	यज् + नङ् (न)	१. देवताहरूको प्रसन्नताका लागि वैदिक विधिले गरिने हवन, पूजन जप, पाठ आदि धार्मिक कार्य ।	१४५
११०	सामग्री	ना	सामग्रय + ङीष् (ई)	१. कुनै विशेष कामका लागि चाहिने साधन, सरसामान, सामग्री, २. उपकरण, साधन ।	१४५
१११	पुरोहित	ना	पुरस् + धा + क्त (त)	१. यजमनका घरमा समय समयमा परिआउने कर्म काण्ड सम्बन्धी श्राद्धादि पितृकार्य र षोडश संस्कार विधि गराउने बाहुन, पुरेत ।	१४५
११२	वेदी	ना	विद् + णिनि (इन्)	१. धार्मिक कृत्यका निम्ति पवित्र माटोद्वारा अग्लो र सम्म पारी विभिन्न आकारमा बनाइएको भूमि चौकी । २. चौतारो ।	१४५
११३	विधि	ना	वि + धा + कि (इ)	१. कामकुरो गर्ने तरिका, प्रणाली रीति, ढङ्ग, शैली । २. आदेश, आज्ञा, निषेधको उल्टो रूप ।	१४५
११४	अपूर्ण	वि	पूर्ण + अच्	१. पहिले कहीं पनि नभएको वा नदेखिएको २. नयाँ , हालसालको ।	१४५
११५	शोभा	ना	शोभ् + टाप् (आ)	१. ब्यक्ति , वस्तु वा सभा, कार्यक्रममा हुने सौन्दर्य, सुन्दरता । २. चमक कान्ति वा प्रकाश ।	१४५
११६	एक	ना	इ + कन्	१. पूर्ण राशिमा सङ्ख्या - क्रमका	१४५

			(क)	हिसाबले पहिलो सङ्ख्या , १ को अङ्क । २. एउटा, यौटा ।	
११७	कर्म	ना	कृ+ मनिन् (मन्)	१. अङ्गुल वा मात्रको छ गुना बराबरको नापो, करपाद, अङ्ग वा रसबरावरको परिमाण । २. काम, कार्य ।	१४५
११८	सहोदर	वि	मूल शब्द	१. एउटै आमाको गर्भबाट पैदा भएको, साक्खै (दाजु वा भाइ) सहोदरा (स्त्री)	१४५
११९	अवश्य	कि. बि.	वश् + यत् (य)	१. नगरी नहुने, गर्नै पर्ने २. निश्चय नै, जरुर पक्का ।	१४५
१२०	अतीत	वि	अति + इ + क्त (त)	१. बितेको, गएको, भइसकेको, भूत २. मरेको, मृत ।	१४५
१२१	अनेक	वि	इ + कन् (क)	१. दुई वा दुईभन्दा बढी, धेरै कैयौं २. असङ्ख्य, अनगन्ती बेगन्ती ।	१४५
१२२	स्मृति	ना	स्मृ + क्तिन् (ति)	१ं स्मरण, सम्झना, हेक्का । २. साहित्यमा बिर्सिएको वा पुरानो कुरा सम्झना गराउँदा हुने एक सञ्चारी भाव ।	१४५
१२३	साकार	वि	आ + कृ+ घञ् (अ)	१. आकार वा स्वरूप भएको, आकृतियुक्त मूर्त । २. कार्यरूपमा परिणत भएको वा गरिएको, कार्यान्वित गरिएको (योजना, विचार आदि) ।	१४५
१२४	पटक	क्रि. वि	मूल शब्द	१. प्रत्येके चोटि, पल्ट, बाजि, फेरा	१४५
१२५	स्वर्गीय	वि	स्वर्ग + छ (ईय)	१. स्वर्गमा हुने, स्वर्गको, स्वर्ग सम्बन्धी २. देहान्त भएको, मरेको	१४५
१२६	पिता	ना	पा + तृच् (तृ)	१. आफूलाई जन्माउने ब्यक्ति, जन्मदाता, बाबु जनक ।	१४५
१२७	तेजस्वी	वि	तेजस् + विनि (विन्)	१. तेज भएको, चमकदार, उज्ज्वल २. शक्तिशाली, बलवान् ।	१४५
१२८	अनुहार	ना	अनु + हृ + घञ्	१. आकार, आकृति, रूप २. चेहरा	१४५

			(अ)		
१२९	नित्य	क्रि. वि	नि + त्यप् (त्य)	१. कहिल्यै, नबिराईकन, अटुट रूपमा लगातार, सधै, निरन्तर अनवरत, दिनदिनै, प्रतिदिन ।	१४५
१३०	धुन	ना	मूल शब्द	१. गाउँदा खेरिको लय वा स्वरक्रमको रीति, गानाको विशेष स्वरकम्पन । २. नदीनाला, छाँगाछहरा आदिबाट निरन्तर रूपमा निस्कने ध्वनि ।	१४५
१३१	मङ्गत	ना	मङ्ग + अलच् (अल)	१. शुभ लक्षणले युक्त, शुभ हुने तथा श्रेयकारी मानिने कुनै पनि काम वा कुरो, कल्याण, हित,भनाइ ।	१४५
१३२	शिर	ना	श्रि + असुन् (अस)	१. शरीर आदिको उपल्लो भाग टाउको माथ मस्तक २. प्राय, खोलाको उद्गमस्थल ।	१४५
१३३	माला	ना	माल + टाप् (आ)	१. फूल, दूबो आदि एउटै सुत्रमा उनेर लाउन वा चढाउन तयार पारिने वस्तु, सुवर्ण वा चाँदीको सुत्रमा जोडेर मणिमाणिक्य आदि जडी बनाइएको हार ।	१४५
१३४	तिलक	ना	तिल + कन (क)	१. होम गर्दा डढेको चरुहरूको कालो टिको, निधार, छाती र पाखुरामा लगाइने चन्दन, केसर आदिको चिन्ह ।	१४५
१३५	उज्ज्वल	वि	मूल शब्द	१. उज्यालो, चहकदार २. सफा, सुकिलो, निर्मल ।	१४५
१३६	गन्धर्व	ना	गन्धर्व + अण् (अ)	१. गाउने २. बजाउने कलामा प्रवीण एक देवयोनि २. गानवजान नै पैसा भएको एक जाति, गाइने ।	१४५
१३७	हर्ष	ना	हृष् + घञ् (अ)	१. चिताएको कुरो पुग्दा वा चाहे जस्तो कुनै काम बन्दा मनमा हुने आनन्द, प्रसन्नता, खुसियाली ।	१४५
१३८	कुल	ना	कुल् + क (अ)	१. पिता - पुर्खादेखिको एउटै थर, गोत्र, सम्बन्ध आदिको घराना, बंश २. जातिबन्धुहरुको समूह, बिन्द्रालो, खानदान ।	१४५
१३९	दाता	वि	दा + तृच् . (तृ)	१. दिने ; दिने स्वभावको (सुखदाता, प्राणदाता, अन्नदाता)	१४५

				२. धेरै दान गर्ने, दानशील, दानी ।	
१४०	नाम	ना	नम् + णिचि + मनिन् (मन्)	१. सृष्टित वा कल्पित कुनै पनि वस्तुलाई बुझाउने वा चिनाउने शब्द । २. मनुष्य, वा गाई, भैंसी बाख्रा आदि पाल्तु जनावरलाई बोलाउने संज्ञा ।	१४५
१४१	यश	ना	अश् + असुन् (अस्)	१. राम्रो काम गर्नेले पाउने इज्जत सुकीर्ति ; राम्रो ख्याति २. प्रशंसा तारिफ ।	१४६
१४२	कीर्ति	ना	कृत् + क्तिन् (ति)	१. असल तथा ठूलो काम र बहादुरी आदिबाट प्राप्त हुने र धेरै समयसम्म टिकिरहने सुनाम वा प्रसिद्धि, ख्याति, जस नेकनामी । २. प्रशंसा ।	१४६
१४३	चर्चा	ना	चर्च + अङ् (अ) +टाप (आ)	१. विचारविमर्श, गम्भीर छलफल २. प्रसङ्ग कथन, प्रकरण ।	१४६
१४४	पति	ना	पा + डति -अति)	१. कुनै वस्तु वा व्यक्तिको धनी वा स्वामी कुनै बिवाहिता स्त्रीको लोग्ने, पोइ, कान्त ।	१४६
१४५	पशु	ना	मूल शब्द	१. चार खुट्टा हुने, पुच्छरधारी जन्त, चौपाया जनावर २. बलि दिइने जनावर ।	१४६
१४६	विचार	ना	वि + चर् + घञ् (अ)	१. कुनै समस्या, विषय वा स्थितिबारे गहिरिएर सोच्ने काम, मनमनै गरिने चिन्तन मनन ।	१४७
१४७	पाप	ना	पा + प (उण)	१. धार्मिक दृष्टिले खराब ठहरिने र इहलोक - परलोक दुवैमा अशुभ फल दिने कार्य - कुकर्म पातका २. कुकृत्यको फल, कुकर्मको परिणाम	१४८
१४८	स्वर्ग	ना	स्वर् + गै + क (अ)	१. पुण्यात्मा र सत्कर्मीहरू मृत्यु पछि सुख भोग्न जान्छन् भनी पुराण, स्मृति आदिले भनेको लोक देवलोक । २. अमरावती, इन्द्रपुरी ।	१४६
१४९	पितृ	ना	मूल शब्द	१. मरेका बाबुबाजेहरु, दिवङ्गत भएका आफ्ना पुर्खा । प्रेतको अवस्थाबाट मुक्त	१४६

				भएका पूर्वज ।	
१५०	मर्यादा	ना	मूल शब्द	१. कुनै काम कुरो यतिसम्म गर्न हुन्छ भन्ने वा यहाँसम्म जान सकिन्छ भन्ने टुङ्गो, सीमा, हद । २. परम्परागत रीतिथिति, चालचलन ।	१४६
१५१	मुख	ना	खन् + अच् / अल् (अ)	१. प्राणीहरूको खाने तथा बोल्ने अवयव । २. चेहरा, अनुहार, आनन, मुहार ।	१४७
१५२	कार्य	ना	कारि + यत् (य)	१. काम, कृत्य, काज । २. कर्तव्य ।	१४७
१५३	आरम्भ	ना	आ + रम्भ् + घञ् (अ)	१. थालनी, सुरु, उठान, प्रारम्भ २. कार्यावस्था, कथावस्तुका पाँच अवस्था मध्ये पहिलो अवस्था, फल प्राप्तिका निमित्त उत्सुकता देखाइने अवस्था ।	१४७
१५४	वेदी	ना	विद् + इन् (इ)	१. धार्मिक कृत्यका निम्ति पबित्र माटोद्वारा अग्लो र सम्म पारी विभिन्न आकारमा बनाइएको भूमि चौकी । २. चौतारो ।	१४७
१५५	रेखी	ना	मूल शब्द	१. कुनै धार्मिक मङ्गलकार्यमा देवता वा पूजाका पात्रहरूको स्थापनाका लागि अबिर, पीठो आदिले बनाइने चित्रमण्डल ।	१४७
१५६	सम्पन्न	वि	सम् + पद + क्त (त)	१. चाहिँदो मात्रामा धनधान्यादि भएको समृद्ध । २. सहित, युक्त (जस्तो-धनसम्पन्न विधासम्पन्न ।)	१४७
१५७	अलि	ना	मूल शब्द	१. भमरो, भँवरो, भ्रमर २. कोइली	१४७
१५८	पर	पू.स	पृ + अच्/ अप् (अ)	१. शब्दको आरम्भमा जोडिएर आफूदेखि भिन्न, पराई, अर्काको पछिको आदि जनाउने पूर्वसर्ग (परदेश, परतन्त्र, परलोक)	१४७
१५९	चिरञ्जीवी	वि	चिर/चिरम् + जीव् + णिनि (इन)	१. दीर्घजीवी, चिरजीवी । २. पुराण अनुसार अमर मानिएका आठ चिरञ्जीवी (अश्वत्थामा, माकण्डेय बलि, व्यास, हनुमान, विभीषण, कृपाचार्य र परशुराम	१४७

				।)	
१६०	आशिष्	ना	आ + शास् + क्विप्	१. प्रायः मान्यजनबाट दिइने शुभकामना आशीर्वाद, आसिक ।	१४७
१६१	स्थान	ना	स्था + ल्युट् (अन)	१. कुनै वस्तु अडिने आधार, ठाउँ थलो । २. बस्ने ठाउँ, रहने आवास ।	१४७
१६२	कन्या	ना	कन् + यक् (य)	१. अविवाहित केटी, कन्ने केटी । २. विवाहका निम्ति ठीक पारिएकी केटी, दुलही , बेहुली ।	१४७
१६३	महापुरुष	ना	मूल शब्द	१. ठूला मानिस, पूज्य व्यक्ति । २. परमात्मा ।	१४७
१६४	कर्तव्य	ना	कृ + तव्यत्	१. कुल परम्परा, नीतिनियम तथा सामाजिक आवश्यकता अनुसार गर्ने, पर्ने वा अँगालिने काम, गर्न लायक राम्रो आचरण वा क्रियाकलाप ।	१४७
१६५	विवाह	ना	वि + वह् + घञ् (अ)	१. स्त्री र पुरुषका बीचमा पतिपत्निको सम्बन्ध कायम गराउने, धार्मिक, सामाजिक कृत्य, बिहे ।	१४८
१६६	ऋचा	ना	ऋच् + क्विप्	१. पद्यमा लेखिएको वैदिक मन्त्र, वेदको पद्यसंहिता, कण्डिका ।	१४८
१६७	मन्त्र	ना	मन् + ट्रन् (त्र)	१. सल्लाह, मन्त्रणा, परामर्श । २. गुप्ती कुरो, गोप्य वार्ता, भित्री रहस्य ।	१४८
१६८	उच्चारण	ना	उत् + चर् + णिचि, ल्युट् (अन)	१. अरुले सुन्ने गरी मुखबाट बर्णात्मक ध्वनि निकाल्ने काम बोली । २. मनमा लागेका कुरा मुखबाट ब्यक्त गर्ने चाल ; बोलाइ ।	१४८
१६९	अशुद्ध	वि	शुध् + क्त (त)	१. शुद्ध नभएको, अपबित्र, अशुचि २. स्वीकृत वा मानक स्तरका दृष्टिले नियम नपुगी त्रुटि रहेको -उच्चारण, भाषण, लेखन, प्रयोग ।	१४८
१७०	आनन्द	ना	आ + नन्द् + घञ् (अ)	१. कुनै अभीष्ट वस्तुको प्राप्ति तथा सुखद स्थितिमा वा कुनै मङ्गलकार्य सम्पन्न हुँदा मनमा हुने प्रिय अनुभूति, हर्ष, प्रसन्नता, खुसी २. कुनै आपत्ति वा दुःख कष्ट, बिस्मात आदि नभएको मानसिक अवस्था ।	१४८

१७१	एवम्	अव्य	मूल शब्द	१. यस्तै किसिमले, यसै प्रकार यस्तै । २. दुई समान रूपका वाक्य वा पदहरूलाई जोड्ने शब्द, र, अनि, तथा ।	१४८
१७२	प्रकार	ना	प्र + कृ+ घञ् (अ)	१. थरी । २.ढङ्ग, काइदा, किसिम ।	१४८
१७३	समाप्त	वि	सम् + आप् + क्त (त)	१. सिद्धिएको, पूरा भएको, टुङ्गिएको, बाँकी नरहेको ।	१४८
१७४	महालक्ष्मी	ना	महती + लक्ष्मी	१. नारायणकी आदिशक्ति ; लक्ष्मी २.दुर्गापुजाको अवसरमा महालक्ष्मी बन्ने कन्या ।	१४८
१७५	रूप	ना	रूप् + अच्	१. आँखाले थाहा पाइने कुनै व्यक्ति वा वस्तुको आकार र रङ वा वर्ण, अनुहार, चेहरा । २. आकृति, शरीर, देह ।	१४८
१७६	कार्यविधि	ना	मूल शब्द	१. नियम, ऐन कानुनमा उल्लेख भए अनुसारका कार्य प्रणाली, कामको सवाल वा सिद्धान्त ।	१४८
१७७	अनुसार	ना	मूल शब्द	१. इसारा, सान, अन्सार । २. लख, अडकल, न.यो.	१४८
१७८	एकादशी	ना	एकादशम् + डट्+ङीप् (ई)	१. हरेक महिनाको शुक्ल र कृष्ण पक्षको एघारौं तिथि; दशमी पछिको तिथि ।	१४८
१७९	भागवत	ना	भागवत् + भगवती + अष् (अ)	१.अठार महापुराण मध्ये विशेषत कृष्णका कथाहरुको वर्णन गरिएका एक प्रसिद्ध महापुराण २.भागवत् अर्थात् विष्णु सम्बन्धी ।	१४८
१८०	उत्तर	ना	उत् + तख् (तर)	१. कुनै प्रश्न, शङ्का आदिको समाधानका निम्ति भनिने कुरो जवाफ । २. परीक्षामा सोधिएका प्रश्नका सम्बन्धमा लिखित वा मौखिक रूपमा दिइने वयान वा कुरा ।	१४८
१८१	विद्यार्थी	ना	विधा + अर्थ + णिनि (इन)	१. नियमित रूपले विधाको आर्जनमा लागिरहने व्यक्ति, शिक्षण संस्थामा अध्ययनरत व्यक्ति, छात्र शिष्य । २. कुनै विषयवारे खोज अध्ययन गर्ने	१४८

				व्यक्ति विद्वान ।	
१८२	पाठ	ना	पठ् + घञ् (अ)	१. पढ्ने कार्य वा काम, पढाइ २. नियम वा विधिपूर्वक कुनै धार्मिक ग्रन्थ आदि बाच्ने काम ।	१४८
१८३	व्यथा	ना	व्यथ् + अङ् (आ + टाप् (आ)	१. मानसिक वा शारीरिक रूपमा हुने पीडा, कष्ट, पीर, चिन्ता । २. बिमारी, बिसन्चो ।	१४८
१८४	रमा	ना	रम + टाप् (आ)	१. विष्णुकी शक्ति, लक्ष्मी २. धर्मपत्नी, गृहिणी	१४८
१८५	कष्ट	ना	कष् + क्त (त)	१. कुनै अभाव वा न्यूनताका कारणले हुने नरमाइलो तथा दुःखको अनुभव ; दुःख , पीडा । २. आपद् ; सङ्कट ।	१४९
१८६	पुनर्मिलन	ना	पुनर् + मिल् + ल्युट (अन)	१. एकपल्ट बिछोड भइसकेका को फेरिफेरि भेट हुने क्रिया वा काम	१४९
१८७	दुःख	ना	दुःख + अच्	१. शारीरिक वा मानसिक रूपमा हुने पीडा, क्लेश । २. वेदना, छटपटी ,	१४९
१८८	स्वर	ना	स्वृ + विच्	१. प्राणीहरूका उच्चारण अवयवहरू बाट वा एक वस्तुको अर्को वस्तुमा आघात पर्दा निस्कने कोमलता तीब्रता, आरोहअवरोह आदिले युक्त ध्वनि ; आवाज, शब्द ।	१४९
१८९	जीवन	ना	जीव् + ल्युट (अन)	१. प्राणीको जन्मदेखि मृत्युसम्मको समय ; जिन्दगी । २. शरीरमा प्राण रहेसम्मको अवस्था प्राणीको जीवित अवस्था, प्राणवान् अवस्था ।	१४९
१९०	प्रति	ना. यो	प्रथ् + डति	१. तिर, तर्फ, पट्टि २. माथि, उपर ।	१४९
१९१	अत्याचार	ना	आ + चर् + घञ् (अ)	१. अर्काउपर गरिने दबाउ, थिचोमिचो २. नियमकानुन नाघेर कमजोर उपर गरिने अन्याय, जोरजुलुम, उधुम, अतिचार ।	१४९
१९२	अपराध	ना	अप + राध् + घञ् (अ)	१. कसेको अपमान वा हानि नोक्सानी हुने काम । २. कानुन विरुद्धको काम ; धार्मिक दृष्टिबाट गर्न नहुने आचरण ।	१४९

१९३	क्षमा	ना	क्षम् + टाप् (आ)	१. अरूले दिएका दुःखको साटो फेर्ने विचार छाडी त्यस लाई सहने मानिसका मनको भावना वा वृत्ति, दोषीलाई छाडिदिने वा आफ्नो भूल स्वीकार गर्ने त्यस्तै भाव, माफी, क्षान्ति । २. सहिष्णुता, सहनशीलता ।	१४९
१९४	शरण	ना	शृ + ल्युट (अन)	१. कठिन वा दुःखद अवस्थामा कसैबाट रक्षित हुने तथा कसैको आधार लिन पाउने काम, आड लिएर गरिने रक्षा, आश्रय ।	१४९
१९५	अङ्ग	ना	अङ्ग + अच	१. कुनै सिङ्गो वस्तु, प्रणाली वा संरचनाका अवयव वा हिस्सा २. शरीरका भिन्न भिन्न भाग शरीर, जीउ, आङ ।	१४९
१९६	अनन्य	वि	मूल शब्द	पराई नभएको, अभिन्न, आत्मीय आफ्नो स्वकीय ।	१४९
१९७	पुण्य	ना	पु + यण् (य)	१. धार्मिक विश्वास अनुसार असल काम वा परोपकारबाट प्राप्त हुने शुभ फल । २. धार्मिक दृष्टिबाट शुभ फल दिने काम धर्म - कार्य ।	१४९
१९८	तपस्या	ना	तपस्य + अ	१. कुनै इच्छापूर्ति गर्न वा मानसिक शुद्धि गर्नाका लागि एकचित भएर नियमपूर्वक गरिने कठिन कार्य वा प्रयत्न तप २. ब्रहाचर्य ।	१४९
१९९	अनिष्ट	वि	इष् + क्त (त)	१. नचाहेको, नचिताएको, मन नपरेको, अभीष्ट नभएको, इच्छाको प्रतिकुल, इच्छा बिरुद्ध, इच्छाको विपरीत, इच्छा गरेभन्दा उल्टो । २. खराब, अहितकर, हानिकारक ।	१४९
२००	कदापि	क्रि. वि	मूल शब्द	१. कहिल्यै, कुनै बखतमा पनि । २. केही गरेर पनि, कुनै हालतमा पनि, किमार्थ ।	१४९
२०१	वैध	वि	विधि + अण् (अ)	१. नियमकानुन अनुसार बनेको वा भएको, विधिपूर्वकको, विधान अनुसारको, नियमकानुनसँग नबाझ्ने ।	१४९

२०२	देश	ना	दिश्+ अच्/ घञ् (अ)	१. चारैतिर फैलिई अनेकौं गाउँ, सहर, जिल्ला, अञ्चल वा प्रान्त मिलेर बनेको एक विशिष्ट भूभाग मूलुक । २. कुनै ठाउँ वा स्थान ।	१४९
२०३	औषधी	ना	ओषधी + अण् (अ)	१. रोग निको पार्ने वा शरीर तन्दुरुस्त पार्ने वस्तु ओखती २. उपाय, प्रयत्न ।	१४९
२०४	व्यवस्था	ना	मूल शब्द	१. जस्तो हुनुपर्ने हो ठिक त्यस्तै अवस्था, राम्रो हालत इन्तजाम, प्रबन्ध २. रीतिस्थिति चालचलन ।	१४९
२०५	घटना	ना	घट् + णिचि + युच् (अन) + टाप् (आ)	१. अकस्मात् भएको कुनै पनि कुरो वा कारबाई, काण्ड, पर्व । २. मारपिट, वारदाता ।	१४९

कथाकार गुरूप्रसाद मैनालीद्वारा लेखिएको ‘कर्तव्य’ कथामा जम्मा २१०० शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । जसमध्ये २०५ ओटा शब्दहरू तत्सम शब्द रहेका छन् । प्रतिशतका हिसाबले ९.७६ प्रतिशत तत्सम शब्दको प्रयोग यस कथामा भएको पाइन्छ। समाजमा घट्ने यथार्थ घटनालाई आधार मानि लेखिएको यस कथामा अन्य कथाको तुलनामा तत्सम शब्दको प्रयोग कम पाइएको हो । यस कथामा आवृत्ति भएका शब्दहरूलाई तालिकामा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. : ६

आवृत्ति भएका शब्दहरू

शब्द	**आवृत्ति**	**शब्द**	**आवृत्ति**	**शब्द**	**आवृत्ति**
दिन	११	पण्डित	५	सन्तान	५
महान्	२	विख्यात	२	पक्ष	४
सम्पत्ति	३	चन्दन	२	प्रभाव	२
मात्र	१०	धनी	३	अन्तिम	२
अन्याय	३	जिउनी	८	आज्ञा	३
निमित्त	२	विषय	२	परस्पर	२
दश	३	विवाद	३	विसर्जन	२
न्याय	४	वेला	५	आधार	३
धर्म	३	निर्णय	२	परोहित	३

कुटुम्ब	५	एक	१०	रमा	२
वर्ष	४	कर्म	३	जीवन	२
यति	४	कुल	३	औषधी	२
मन	४	मुख	४	देश	२
मण्डप	६	कन्या	२	यज्ञ	५
विवाह	२	विधि	३	प्रकार	३
विहा	४				

'कर्तव्य' कथामा ४७ वटा तत्सम शब्दहरू आवृत्ति भएको पाइन्छ । जसमध्ये 'दिन' शब्द सबैभन्दा बढी ११ पटक आवृत्ति भएको देखिन्छ भने महान्, निमित्त, विख्यात, चन्दन, विषय, निर्णय, प्रभाव, अन्तिम, परस्पर, विसर्जन, सम्पन्न, कन्या, रमा, जीवन, औषधी, देश सबैभन्दा कम २ पटक मात्र आवृत्ति भएको पाइन्छ ।

४.१.४ 'आयाम' कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण

सुधारवादी साहित्यकारका रूपमा परिचित बिना थिङ (१९८०) अगष्ट २६ जन्मस्थान हेटौडामा भएको हो । उनले समाजमा व्याप्त विकृति विसंगतिमाथिको व्याङ्यात्मक प्रतिबिम्बहरु रचनात्मक ढंगले पोख्छिन् । नारीको पिडा र खुसीसहितको जीवनशैली, सामाजिक सचेतना, समग्र विषयगत तवरले सुधारवादी साहित्यकारका रूपमा देख्न सकिन्छ । थिङले २०६९ सालमा 'छुकी' कथासंग्रह, २०७२ सालमा 'रातो घर' कविता संग्रह र २०७७ मा 'याम्बुनेर' कथा संग्रह प्रस्तुत गरेकी छन् ।

थिङको आयाम कथा पनि विषयवस्तुका हिसावले अन्यको तुलनामा फरक कथा छ । आधुनिक समयको व्यस्त दिनचर्या, अन्य कथा पात्रहरुको तुलनामा सचेत र सुकिला पात्रहरुको प्रयोग र बिरलै भेटिने प्रसंगहरुले प्रेमकथा र कथाको "ह्याप्पी इन्डिङ्ग" । अन्य कथाहरूमा पात्रहरूलाई उनीहरूकै दुःखको हालतमा छोडिदिने कथाकारले यहाँ भने पात्रहरूलाई एउटा मञ्जिल दिइएको पाइयो । यस कथाले आजको समयमा हामी अलिकति खुला हृदय र मानसिकता लिएर बाँच्नुपर्छ भन्ने सिकाउँछ ।

आयाम कथामा विभिन्न किसिमका शब्दहरूको सान्दर्भिक प्रयोग गरिएको छ । जसमा तत्सम शब्दको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । यस कथामा प्रयोग भएको तत्सम शब्दहरूलाई तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ७
आयाम कथामा प्रयुक्त शब्दहरू

क्र.सं	शब्द	वर्ग	ब्यूत्पत्ति	अर्थ	पृष्ठ
१.	व्यस्त	वि	वि + अस् + क्त (त)	१. कुनै काममा एकाग्रतासाथ संलग्न रहेको ; काम काजले गर्दा बेफुर्सद रहेको ।	२१८
२	दृश्य	वि	दृश् + क्यप् (य)	१. हेर्न वा देख्न सकिने, देखिने चाक्षुसु । दृश्य जगत् वा दृश्यवस्तु । २. ठीकसँग जान्न वा बुझ्न सकिने ज्ञेय र स्पष्ट ।	२१८
३	कार्यालय	ना	मूल शब्द	१. कुनै विशेष काम वा व्यवसाय गर्ने घर, कारखाना घर । २. प्रशासन सम्बन्धी कामकुरा गर्ने निश्चित ठाउँ, अड्डा ।	२१८
४	लगभग	क्रि. वि	लग् + भग्	१. पुगनपुग, झन्डैझन्डै, नजिक ।	२१८
५	अनेक	वि.	इ + कन् (क)	१. दुई वा दुई भन्दा बढी, धेरे कैयौँ । २. असङ्ख्य, अनगन्ती बेगन्ती ।	२१८
६	आकृति	ना	आ + कृ + क्तिन् (ति)	१ं कुनै वस्तु वा व्यक्तिको स्वरूप, आकार, अनुहार । २. बान्की, बनावट ।	२१८
७	मात्र	क्रि. वि	मा + त्रन् (त्र)	१. केवल, खालि, एक्लै, मात्रै, मात्तै ।	२१८
८	गतिविधि	ना	मूल शब्द	१. कुनै पनि व्यक्ति, कामकुरा आदिको व्यवस्था वा स्थति, प्रकृतिका सम्पूर्ण पक्षमा हेरफेर भइरहने रङ्गढङ्ग । २. चालचलन, हिँडाइचलाइ, हालचाल, चेष्टा ।	२१८
९	समेत	ना. यो	सम् + आ + इ + क्त (त)	१. सहित, सुद्ध । २. कसैका साथ लागेको वा मिलेको, युक्त ।	२१८
१०	वेला	ना	वेल + टाप् (आ)	१. समय, काल, बखत, २. संयोग सन्जोग, मौका, अवसर ।	२१८
११	लोभी	वि	लोभ + इनि (इन्)	१. लोभ गर्ने, लालची २. चुइयाँ तालको, कन्जुस ।	२१८

१२	लय	ना	ली + अच् (एरच्)	१. एक वस्तु अर्का वस्तुमा चिन्न र छुट्याउन नसकिने किसिमले मिलेको अवस्था, मिलान, विलय	२१८
१३	सामूहिक	वि	समूह + ठक् (इक)	समूहको, समूहसम्बन्धी, समुदायिक ।	२१८
१४	नृत्य	ना	नृत् + क्यप् (य)	१. अङ्ग सञ्चालनको प्राधान्य भएको २. ताल, लय तथा भावना आश्रित भएको नाच, नृत्यभन्दा विकसित तर पुरै विकसित भइनसकेको नाट्य ।	२१८
१५	तरङ्ग	ना	तृ+ अङ्गच् (अङ्ग)	१. हावा वा बगाइको वेगले पानी को सतहमा उठ्ने लहर, छाल । २. नदीको मुखमा ज्वारको वेगले गर्दा उठेको पानीको खम्बा ।	२१८
१६	उमङ्ग	ना	मूल शब्द	१. कुनै इच्छा लागेको काम गर्न लाई मनमा उब्जेको उत्साह, उल्लास, मनको उद्वेग, फुर्ती, तत्परता ।	२१८
१७	हृदय	ना	हृ+ कयन् (अय)	१. प्राय : सबै प्राणीको शरीरमा छातीभित्र बायाँतिर हुने, स्पन्दनद्वारा शरीरभरिका नाडीहरुमा शुद्ध रगत फिँजाउने मांसकोश, मुटु । २. अन्तरात्मा, अन्तकरण, चित्त, मन ।	२१८
१८	सुन्दर	वि	सु + उन्द् + अरच् (अर)	१.मनलाई हर्ने, राम्रो, मनोहर, आकर्षक । २. असल, जाती, बेस	२१८
१९	तर	ना	तृ+ असुन (अस्)	१. नदी, पुल, बाटो आदि पार गर्ने काम, तराइ, हिँडाइ । २. बाटो ।	२१८
२०	आभास	ना	आ + भास् + घञ् (अ)	१. नहुने कुरा पनि भएजस्तो हुने मिथ्या ज्ञान, भान, झझल्को । २. झल्को, अस्पष्ट सम्झना, छनक ।	२१८

२१	विशेष	वि	वि + शिष् + घञ् (अ)	१. गुण, धर्म, परिणाम आदिमा अरू भन्दा बढ्ता, अरूभन्दा विशिष्ट किसिमको,असाधारण । २. विलक्षण ।	२१८
२२	वर्ष	ना	वृष + अच् (अ)	१. दुई अयन, छ ऋतु र बाह्र महिना हुने, कालको एक प्रसिद्ध मान, संवत्सर, साल । २. कालगणनामा कुनै विशिष्ट चत्र वा अवधि पूरा हुन लाग्ने समय (जस्तै : चन्द्रवर्ष, सौरवर्ष, आर्थिकवर्ष)	२१८
२३	मुखाकृति	ना	मुख + आकृति	१. मुखको आकृति वा आकार मुख, चेहरा । २. कुनै गोलो वस्तु वा माझमा टोड्को भएको वस्तुको अगाडिपट्टि देखिने भाग ।	२१८
२४	अनुहार	ना	अनु + हृ + घञ् (अ)	१. आकार, आकृति, रूप । २. चेहरा	२१८
२५	आकार	ना	आ + कृ+ घञ् (अ)	१. कुनै वस्तुको स्वरूप, आकृति (साइज) । २. कद ।	
२६	नरम	वि	मूल शब्द	१. नम्रे मूलायम, कमलो, नम्र ।	२१८
२७	आमन्त्रित	वि	आ + मन्त्र् + क्त (त)	१. निम्तो गरिएको, बोलाइएको, निमन्त्रित, निम्तारो, निम्तालु ।	२१८
२८	पद	ना	पद् + अच् (घञ)	१ गोडो, खुट्टो, पाउ । २. पाइलो, कदम ।	२१९
२९	प्रकृति	ना	प्र + कृ+ क्तिन् (ति)	१. व्यक्ति वा वस्तुको मूलभूत विशेषता, व्यक्ति वा वस्तुमा अन्तर्निहित गुण । २. व्यक्ति वा प्राणीको जन्मै देखिनै लागेको लत, बानी वा स्वभाव ।	२१९
३०	दृष्टि	ना	दृश + क्तिन् (ति)	१. हेहेर ज्ञान प्राप्त गरिने वा जानिने बुझिने भाव, वृत्ति वा शक्ति, हेर्ने काम हेराइ, अवलोकन २. हेर्ने इन्द्रिय, आँखा, नयन, नेत्र	२१९
३१	कति	वि	किम् + डति (अति)	१. अमूर्त र मूर्त (गनिने, जोखिन, भरिने, नापिने) वस्तुको मात्रा, सङ्ख्या, परिणाम, आदि बुझ्नको लागि गरिने प्रश्न (उदा. कति मान्छे आयौ ?)	२१९

३२	कमल	ना	कम् + कलच् (अल)	१. पोखरी वा जलाशयमा उम्रने पिँडाल्ने, पानपाते, कुम्भी, जलकुम्भी आदिभैँ देखिने पानीभित्र पिँडालुका जस्ता डाँठ हुने, रातो, नीलो, सेतो, पहेँलो आदि रङको फूल फूल्ने एक वनस्पति ।	२१९
३३	अपवाद	ना	अप + वद् + घञ् (अ)	१. कसैको सम्मानमा आघात पुग्ने लोकनिन्दा, बलनामी, तिरस्कार २. नभए नगरेका कुराको दोष वा आरोप, भ्रुटो दोष ।	२१९
३४	एक	ना	इ + कन (क)	१.पूर्ण राशिमा सङ्ख्या क्रमका हिसाबले पहिलो सङ्ख्या ; १ - को अङ्का २. एउटा, यौटा ।	२१९
३५	पटक	क्रि. वि	मूल शब्द	१. प्रत्येक चोटि, पल्ट, वाजि, फेर ।	२१९
३६	समय	ना	सम् + ई + इ + अच्	१. घडी, पला, दिनरात, बिहानबेलुकी गते, तिथि, वार, साता, पक्ष, महिना, ऋतु, अयन, वर्ष, दशक, शताब्दी आदि नामले बुझिने वा तिनको परिणति जनाउने गतिमय अवस्था ।	२१९
३७	पर	पू.स.	पृ+ अच् / अप् (अ)	१. शब्दको आरम्भमा जोडिएर आफूदेखि भिन्न, पराई, अर्काको, पछिको आदि जनाउने पूर्व सर्ग (परदेश, परतन्त्र, परलोक)	२१९
३८	आकाश	ना	आ + काश् + घञ् (अ)	१. पृथ्वी तथा ग्रह - नक्षत्रका बीचको मास्तिर हेदाए खुला र नीलो देखिने शून्य अपार स्थान, अकास, सगर, आसमान, अन्तरिक्ष । २.गणितिय शून्यको पर्याय ।	२१९
३९	शान्त	वि	शम् + क्त (त)	१. कुनै प्रकारको रिसराग, द्वेष, दुःख आदि मनोविकार नभएको, शिष्ट र सौम्य प्रकृत्तिको, शान्तियुक्त, सुशील र विनम्र । २. गति वा वेग नभएको, निश्चल ।	२१९
४०	उत्प्रेरण	ना	उत्प्रेरण + टाप् (आ)	१ मनमा उठेको प्रेरणा, भित्री प्रेरणा २.शैक्षिक कार्यकलापमा विद्यार्थीको उत्सुकता सृजना गरी त्यसलाई उद्देश्य पूर्तिका लागि अखण्डित बनाइ रहने प्रक्रिया, अभिप्रेरणा ।	२१९
४१	महिला	ना	मह् +इलच्	१. स्त्री, नारी, आइमाई ।	२१९

			(इल्), (आ)	२. भद्रनारी	
४२	स्नातक	ना	स्नात + कन् (क)	१. कुनै विश्वविधालयबाट बी.ए. वा शास्त्रीयसरहको उपाधि प्राप्त गरेको व्यक्ति । २. धार्मिक उद्देश्यले कुनै यज्ञ उत्सव आदिमा दीक्षा लिएर भिक्षु बनेको ब्राहमण ।	२१९
४३	युवती	ना	युवत् + ङीप् (ई)	१. जवान स्त्री, पट्ठी आइमाई, तरुनी । २. पट्ठो उमेरकी, जवान (स्त्री) ।	२१९
४४	हताश	वि	मूल शब्द	१. आशा मरेको वा मेटिएको। हतोत्साह निराश ।	२१९
४५	सीमित	वि	सीमा + इतच् (इत्)	१. सीमामा बाँधिएको, तोकिएको २. थोरै परिमित	२१९
४६	असीमित	वि	सीमा + इतच् (इत्)	१. सीमारहित, सीमित, नभएको, हद बन्दी नतोकिएको । २. अपार, ज्यादा ।	२१९
४७	विषय	ना	वि + सि + अच्	१. ज्ञानेन्द्रियले ग्रहण गरिने पदार्थ (रूप, रस, गन्ध, स्पर्श र शब्द) । २. पञ्चमहाभूतबाट बनेको वस्तु वा पदार्थ, भौतिक पदार्थ ।	२२०
४८	स्वर	ना	स्वर् + अच्	१. प्राणीहरूका उच्चारण अवयवहरूबाट वा एक वस्तुको अर्को वस्तुमा आघात पर्दा निस्कने कोमलता, तीब्रता, आरोह अवरोह आदिले युक्त ध्वनि, आवाज, शब्द । २. सास लिने बेला नाकबाट निस्कने वायुका कारणबाट उत्पन्न हुने शब्द ।	२२०
४९	पत्रिका	ना	पत्र + कन् (क) टाप् (आ)	१. निश्चित समयमा प्रकाशित हुने मासिक, पाक्षिक, साप्ताहित आदि प्रकाशन । २. विभिन्न विषयमा लेखिएका रचनाहरूको सङ्ग्रह भएको सामयिक पुस्तिका ।	२२०
५०	पृष्ठ	ना	पृष् + थक् (उणा), ष्टुत्व	१. शरीरको पछिल्लो भाग, डँडाल्नु, पिठिउँ, पिठिम । २. पुस्तकका पन्ना वा कागतको एकपट्टिको भाग ।	२२०
५१	व्यवस्थापन	ना	वि + अव + स्था + णिचि	१. कुनै कामकुराको व्यवस्था वा प्रबन्ध मिलाउने काम, तरतर्जुमा । २. कुनै वस्तु, मालसामान आदिलाई यथास्थान र	२२०

			+ल्युट (अन)	यथाक्रम राख्ने काम ।	
५२	सहायक	ना	सह + अय् + ण्वुल् (अक)	१. कुनै कामकुरा राम्रो, चाँडो वा सफलतापूर्वक गर्न मदत गर्ने व्यक्ति, सहायता गर्ने व्यक्ति, लागिमेली गर्ने वा सघाउने व्यक्ति ।	२२०
५३	विज्ञापन	ना	विज्ञापि + ल्युट (अन)	१. सरकारी वा गैरसरकारी स्तरमा सेवा आयोगका माध्यमले वा अन्य रूपमा कुनै कामकुरा, सेवाप्रवेश वा पदपूर्तिका निम्ति आवेदनपत्रको आवहान् आदि गर्न सर्वसाधारण जनतालाई आजनकारी हुने गरी प्रचार गरिएको विशेष सूचना ।	२२०
५४	विभिन्न	वि	वि + भिद् + क्त (त)	१. किसिम किसिमको, धेरै प्रकारको, थरीथरी २. अगल, भिन्न, पृथक ।	२२०
५५	अचेत	वि	मूल शब्द	१. चेतना नभएको, होस गुमेको सुद्धी हराएको बेहोस ।	२२०
५६	सुबिधा	ना	सुविध् + टाप् (आ)	१ं कुनै पनि काम सजिलोसित गर्न सकिने अवस्था, सुबिस्ता, सजिलोपन ।	२२०
५७	अनुसार	ना	अनु + सृ + घञ् (अ)	१.इसारा, सान, अन्सार २. लख, अड्कल ।	२२०
५८	प्रकृति	ना	प्र + कृ + क्तिन् (ति)	१. व्यक्ति वा वस्तुको मूलभूत विशेषता, व्यक्ति वा वस्तुमा अन्तर्निहित गुण । व्यक्ति वा प्राणीको जन्मैदेखि नै लागेको तल, बानी वा स्वभाव ।	२२०
५९	विश्वस्त	वि	वि + श्वस् + क्त (त)	१. विश्वास भएको, पत्यार गर्न सकिने पत्यारिलो, विश्वासिलो, भरपर्दो ।	२२०
६०	निवेदन	ना	नि + विद् + णिचि + ल्युट -अन)	१. विनम्र भनाइ, बिन्ती, प्रार्थना। २. चढाउने काम, समर्पण	२२०
६१	भवन	ना	भू + युच् (अन)	१. वासस्थान वा अन्य विशेष कार्यमा उपयोग हुने, प्रायःठुलो घर, महल, प्रासाद, दरबार । २. आश्रय वा आधारको स्थान । (जस्तो - आनन्दभवन, करुणभवन)	२२०
६२	मूल	ना	मूल् + क (अ)	१.रुखपात, लहरो, बोटबिरुवा आदिको जमिनमुनि रहने खण्ड वा भाग, जरो,	२२०

				जड । २.पैदा भएको ठाउँ, आरम्भ हुने ठाउँ, मुहान ।	
६३	प्रवेश	ना	प्र + विश् + घञ् (अ)	१. बाहिरबाट भित्र जाने वा पस्ने क्रिया । २. कुनै क्षेत्र, वर्ग, सङ्घ आदिमा नियमपूर्वक हुने सामेली ।	२२०
६४	प्रतीक्षा	ना	प्रति + ईक्ष् + अङ् (अ) + टाप् (आ)	१. चाहेको वा खोजेको कुनै व्यक्ति, वस्तु आदिलाई भेट्न वा पाउन, गरिएको ढुकाइ, कुराइ, रुङाइ ।	२२०
६५	कक्ष	ना	कष्+स (उणा)	१. काखी, कोखा । २. धोतीको काछ	२२०
६६	दिन	ना	दी + नक् (न)	१. आकाशमा सूर्य देखिउन्जेलको समय, सूर्यको उदय भएदेखि अस्त नहोउन्जेलको अवधि, दिउँसो, दिवस । २. सात वारमध्येको एक वार ।	२२०
६७	कपाल	ना	क + पाल् + अण् (अ)	१. मान्छे वा सो सरहको जनावरको टाउको । २. कुनै पनि प्राणीको टाउकाको प्राय सिङ्गो हाड, खप्पर खोर ।	२२०
६८	शैली	ना	शैल + ङीप् (ई)	१. बिशेष किसिमले कुनै काम गर्ने प्रणाली वा पद्धति, काम गराइको ढाँचा, परिपाटी, छाँटछन्द । २. असल शीलस्वभाव भएका ब्यक्तिबाट हुने कुरा ।	२२०
६९	सर	ना	सृ + अच्	१. ठूलो प्राकृतिक पोखरी, तलाउ, जलाशय । २. जलप्रपात, झरना ,	२२०
७०	अनुमति	ना	अनु + मन् + क्तिन् (ति)	१. कुनै कामकारवाई आदिका लागि पाइने वा दिइने स्वीकृर्ति, आदेश, आज्ञा, हुकुम । मन्जुरी, स्वीकृति ।	२२०
७१	कुमार	ना	कम् + आरन् (आर)	१. पाँच वर्षसम्मको सानो बालक २. विवाह नभएको केटो, अविवाहित व्यक्ति ।	२२०
७२	प्रमुख	वि	मूल शब्द	१.गन्दा सबैभन्दा पहिलो ठहरिने । २. जनसमूहका बीच पहिलो क्रममा आउने, प्रथम ।	२२०
७३	भद्र	वि	भन्द् + रक् (र)	१. सभ्य, शिष्ट तथा सुशिक्षित, सज्जन । २. मङ्गलकारी, शुभकारक	२२०
७४	पारदर्शी	वि	पार + दृश्	१.पल्लापट्टिसम्म देख्ने ।	२२०

			+ णिचि (इन)	२. टाढासम्मको कुरो देख्ने, दुरदर्शी ।	
७५	मनमोहक	वि	मनस् + मुह + णिचि (अक)	१. मनोहर, सुन्दर २. मनलाई मोहित पार्ने ।	२२१
७६	चित्र	ना	चित् + त्रै + क (अ)	१. तसबिर, फोटो, छापा, चित्रपट, प्रतिमा, छवि । २. चर्मिकिने गहना ।	२२१
७७	आदि	ना	आ + दा + कि (इ)	१. थालनी, सुरू, प्रारम्भ, आरम्भ । २. यस्तै किसिमले अरू वा बाँकी पनि सबै, इत्यादि ।	२२१
७८	कलात्मक	वि	मूल शब्द	१.कलापूर्ण ढङ्गले, सजाइएको, कालिगडी भरिएको, आकर्षक ।	२२१
७९	शैली	ना	शैल + ङीप् (ई)	१. विशेष किसिमले कुनै काम गर्ने प्रणाली वा पद्धति, काम गराइको ढाँचा, परिपाटी, छाँटछन्द । २. असल शीलस्वभाव भएका व्यक्ति बाट हुने कुरो ।	२२१
८०	माध्यम	वि	मध्यम् + अण् (अ)	१. मध्यवर्ती अंशसँग सम्बद्ध, केन्द्रीय, एकदम माझको । २. कुनै काम सिद्ध गर्ने साधन वा उपाय, कुनै काम सम्पन्न गर्ने साधन वा व्यक्ति ।	२२१
८१	अनुरोध	ना	अनु + रुध् + घञ् (अ)	कसै समक्ष कुनै कामकुरा सम्पन्न गराउन वा केही कुरा प्राप्त गर्नाका निम्ति नम्रतापूर्वक प्रार्थना गर्ने काम, साग्रह निवेदन, विनय, बिन्तीभाउ ।	२२१
८२	नाम	नाम	नम् + णिचि + मनिन् (मन्)	सृष्टित वा कल्पित कुनै पनि वस्तुलाई बुझाउने वा चिनाउने शब्द । २. यश वा कीर्ति, प्रसिद्धि, सुनाम, ख्याति ।	२२१
८३	संवाद	ना	सम् + वद् + घञ् (अ)	१. नियन्त्रित विषयवस्तुहरू वा परिस्थितमा गरिने कुराकामी २. बोलाइ आदि शिक्षणको एक पद्धति ।	२२१
८४	सञ्चालक	वि	सम् + चल् + णिचि + ण्वुल् (अक)	१.राम्ररी चलाउने, गतिशील पार्ने, कुनै पनि कामलाई समुचित रूपले चलाउने वा गतिशील पार्ने व्यक्ति, सुव्यवस्थित किसिमले कुनै काम थाल्न वा चलाउन सिपालु मानिस ।	२२१

८५	भाग	ना	भज् + घञ् (अ)	१. कुनै वस्तुको खण्ड, हिस्सा वा अंश २. भाग्य, तकदिर ।	२२१
८६	शरद्	ना	शृ+ अदि (अद्)	१. छ ऋतुमध्ये चौथो ऋतु, वर्षापछिको ऋतु, असोज र कार्तिक महिनामा पर्ने ऋतु ।	२२१
८७	शिशिर	ना	शश् + किरच् (इर)	१. छ ऋतुमध्ये अन्तिम वा हेमन्त पछिको ऋतु, माघ र फागुन महिनामा पर्ने ऋतु २. सर्दी जमेको, चिसो ।	२२१
८८	अन्य	वि	अन् +यक् (य)	१. अरू, अर्को । २. कुनै ३. पराई, परचक्री ।	२२१
८९	व्यक्तिगत	वि	मूल शब्द	१.कुनै एक व्यक्तिसँग मात्र सम्बन्ध भएको, एक जनासित मात्र सम्बन्ध राख्ने, एक व्यक्तिको ।	२२१
९०	विवरण	ना	वि + पृ + ल्युट् (अन)	१. कुनै वस्तु, विषय, घटना, कार्य आदिको विस्तृत वर्णन, बयान, वृत्तान्त, नालीबेली २. व्याख्या, टीका ।	२२१
९१	आपूर्ति	ना	आ + पृ + क्तिन् (ति)	१. दैनिक तथा सामयिक उपभोग्य विषयवस्तु पुरा गर्ने काम । २. आवश्यक उपभोग्य वस्तु खाँचो भएका सामान्य जनतालाई उपलब्ध गराउने काम ।	२२१
९२	सचेत	वि	चित् + असुन् (अस्)	१. चेतना भएको वा चेत फर्केको, सजग, होसियार २. विवेकपूर्ण बुद्धिमान् ।	२२२
९३	गम्भीर	वि	मूल शब्द	१. गहिराइ थाहा नपाइने, गहिरो २. शान्त, धीर । ३. विचारपूर्ण, गहन ।	२२२
९४	शरीर	ना	शृ+ ईरन् (ईर)	१. हाड, मासु, रगत आदिले युक्त प्राणीका सम्पूर्ण अङ्गको समूह देह, तन, जीउ, काय । २. कुनै पनि वस्तुका सबै अङ्गले युक्त पार्थिव रूप ।	२२२
९५	नमस्कार	ना	मूल शब्द	१. निहुरेर वा शिर झुकाएर मान्य जनलाई अभिवादन गर्ने क्रिया नम : सादर, प्रणाम, सादर अभिवादन, नमस्ते, ढोग । २. कसैलाई दुई हात जोरेर सम्मान देखाउने काम ।	२२२

९६	भव	ना	भू + घञ् (अ)	१. कुनै वस्तु वा विषयका अस्तित्व मा आउने, रहर वा प्रस्तुत हुने स्थिति वा तत्व, सत्ता, अस्तित्व २. चिन्तन वा कल्पना तरङ्गका क्रममा मनमा उत्पन्न हुने कुनै भाव विचार ।	२२२
९७	श्रीमान्	वि	श्री + मतुप् (मत्)	१. शोभा वा ऐश्वर्यले युक्त भएको सौभाग्यशाली २. पति, लोग्ने ।	२२२
९८	शारीरिक	वि	शरीर + ठक् (इक)	१. शरीरसँग सम्बन्ध राख्ने, शरीरको, कायिक, २. शरीरबाट उत्पन्न, देहज ।	२२२
९९	दाम्पती	ना	मूलशब्द	१.विधिविधान अनुसार औपचारिक रूपमा परिणत भएका लोग्ने स्वास्नीको जोडी, जोइपोइ, पतिपत्नी ।	२२२
१००	देश	ना	दिश् + अच्/घञ् (अ)	१. चारैतिर फैलिई अनेकौं गाउँ सहर, जिल्ला, अञ्चल वा प्रान्त मिलेर बनेको एक विशिष्ट भूभाग, मूलुक । २. एक प्रणालीका शासन अन्तर्गतको निश्चित भुभाग, राष्ट्र ।	२२२
१०१	समग्र	वि	सम + ग्रह् + ड (अ)	१. समस्त, सबै, पूर्ण, पुरा, अन्तिम (उदा. तपाईका समग्र कविता पढेको छु ।)	२२२
१०२	प्राथमिकता	ना	प्राथमिक+तल् (त)+टाप् (आ)	१. कार्य, व्यक्ति वा वस्तुलाई प्राप्त हुने पहिलो स्थान, वा अवसर, अग्रावसर, अग्राधिकार ।	२२३
१०३	उपलब्ध	वि	उप + लभ् + क्त (त)	१. पाइएको, प्राप्त । २.थाहा पाइएको, ज्ञात ।	२२३
१०४	पारिश्रमिक	वि	परिश्रम + ठक् (इक)	१. परिश्रम सम्बन्धी, परिश्रमको, २. परिश्रम वा कुनै कार्य गरेबापत पाइने वा दिइने धन, ज्याला, बनी, मजदुरी ।	२२३
१०५	टीका	ना	टीक् + अ + टाप् (आ)	१. कुनै पद, पदावली, वाक्य, अनुच्छेद र ग्रन्थहरूको अर्थ स्पष्ट गरी लेखिएको व्याख्या अर्थ, भाष्य । २. निधारमा लगाइने चन्दन, अबिर, सिंदुर आदि, टिको, तिलक ।	२२३
१०६	जीवन	ना	जीव् + ल्युट (अन)	१. प्राणीको जन्मदेखि मृत्युसम्मको समय, जिन्दगी । शरीरमा प्राण रहेसम्मको अवस्था, प्राणीको जीवित अवस्था,	२२३

				प्राणवान् अवस्था ।	
१०७	घटना	ना	घट् + णिचि + युच् (अन) + टाप् (आ)	१. अकस्मात् भएको कुनै पनि कुरो वा कारबाई, काण्ड, पर्व । २. मारपिट, वारदात ।	२२३
१०८	श्रीमती	ना	श्री + मतुप् (मत्), (ई) श्रीमत् + डीप् (ई)	१. श्रीमान्को स्त्रीलिङ्गी रूप, विवाहिता स्त्रीहरूका नामको अगाडि लगाइने आदरवाची शब्द श्रीमती कल्पना, श्रीमती उषा शर्मा ।	२२३
१०९	व्याकरण	ना	वि + आ + कृ + ल्युट् (अन)	१. कुनै भाषाका शब्द, शब्दका विभिन्न रूप, तिनको संरचना विधि वाक्य र त्यसका विभिन्न अङ्ग तथा तिनीहरुको पारस्पारिक सम्बन्ध खुट्ट्याउनुका साथै वाक्य आदिको शुद्ध प्रयोग गर्ने नियमको निरूपण गर्ने शास्त्र, शब्द तथा वाक्य सम्बन्धी नियम । २. व्याख्या ।	२२३
११०	प्रस्तुति	ना	प्र + स्तु + क्तिन (ति)	१. सभामा कुनै प्रस्ताव पेश गर्ने काम, कुनै प्रस्ताव वर्णनका साथमा सभामा पेश गर्ने क्रिया २. प्रशंसा, गुणगान, स्तुति ।	२२३
१११	लय	ना	ली + अच् (एरच्)	१. एक वस्तु अर्का वस्तुमा चिन्न र छुट्ट्याउन नसकिने किसिमले मिलेको अवस्था, मिलान, विलय । २. गहन एकाग्रता, मनको लीनता, तल्लीनता	२२३
११२	अनुभव	ना	अनु + भू + अप् (अ)	१.इन्द्रिय वा स्नायुहरूका माध्यम बाट उत्पन्न उद्दीपनको फलस्वरूप प्रकट हुने मानसिक अनुक्रिया, अनुभूति, संवेदन । २. पाँचै इन्द्रियले भोगी केही कुरो चाल पाउने क्रिया वा त्यसरी चाल पाएको ज्ञान ।	२२३
११३	अभाव	ना	भू + घञ् (अ)	१. नहुनाको भाव वा स्थिति, सत्ताहीनता २. नपाइने स्थिति, अप्राप्ति ।	२२३
११४	छन्द	ना	छन्द + घञ् (अ)	१. यति गति र लय मिलेको वर्ण, मात्रा आदिको गणना अनुसार पधात्मक रचना गरिने कुनै निश्चित किसिमका विशिष्ट	२२३

				वाक्य, वृत्त । २. इच्छा, अभिलाषा ।	
११५	संसर्ग	ना	सम् + सृज् + घञ् (अ)	१. सँगसगै रहने - बस्ने गरी भएको सम्बन्ध वा सम्पर्क । २. सहवास बसाउठी, उठबस ।	२२३
११६	चिरन्तन	वि	चिर + ट्यु /ट्युल् (अन)	१. धेरै दिन पहिलेदेखिको, प्राचीन कालदेखिको पुरातन, सदाको ।	२२३
११७	क्षणिक	वि	मूल शब्द	१. एकै छिन मात्र रहने वा हुने, क्षणभङ्गुर, अनित्य, अस्थिर । २. क्षणसम्बन्धी, क्षणको ।	२२३
११८	पीडा	ना	पीड् + अ + टाप् (आ)	१. शरीरमा चोटपटक लाग्दा वा अन्य कुनै कारणले शारीरिक कष्ट हुँदा वा मानसिक आघात पर्दा सचेत व्यक्तिका मनमा हुने दुःखको अनुभुति, शारीरिक वा मानसिक दुःखको अनुभव, वेदना व्यथा, तकलिफ, कष्ट । २. रोग व्याधि ।	२२३
११९	माघ	ना	माघी + अण् (अ)	१. पुसपछि र फागुन अघिको महिना । २. कालिदास, भारविकै कोटिका संस्कृति साहित्यका ठूला कवि ।	२२४
१२०	अधैय	वि	धीर + ष्यञ् (य)	१. आमन्त्रण नभएको २. उत्ताउलो, चञ्चल ।	२२४
१२१	अगाडि	क्रि. वि	अग्र + आडि	१. सामुन्नेमा , हाकाहाकी अगिल्तिर २. पहिलेनै , अघिबाटै, उहिले ।	२२४
१२२	प्रश्न	ना	प्रच्छ् + नङ् (न)	१. कुनै कुराको उत्सुकता, मेट्नका लागि अथवा उचित जवाफ पाउनका लागि कसैलाई सुनाइने शब्द, वाक्य वा वाक्य समूह सवाल ।	२२४
१२३	सम्बन्ध	ना	सम् + बन्ध् + घञ् (अ)	१. कुनै एउटा वस्तु वा कुरा अर्को वस्तु वा कुरासँग जोरिने काम, संयुक्त हुने काम, योग	२२४
१२४	मन	ना	मन् + असुन् (अस)	१. प्राणीहरुको अनुभव, इच्छा, बोध, विचार, सङकल्प - विकल्प आदिलाई नियन्त्रित तथा परिचालित गर्ने अन्तकरणको अंश वा वृत्ति । नाक, कान, आँखा आदिबाट थाहा पाइने कुराबाट आफूलाई प्रभावित पार्ने आन्तरिक इन्द्रिय,	२२४

				अन्त करण, चित्त, दिल, हृदय । २. इच्छा, कामना, अभिलाषा, रुचि ।	
१२५	आतङ्क	ना	आ + तङ्क + घञ् (अ)	१. कुनै महामारीको प्रकोप, कठोर अत्याचार, आदिबाट उत्पन्न हुने भय । २. पीडा, रोग आदिबाट हुने शारीरिक कष्ट, बेचैनी ।	२२४
१२६	विश्वास	ना	वि + श्वस् + घञ् (अ)	१. कुनै काम, कुरो, व्यक्ति, मत, नीति आदिप्रति हुने सत्यताको धारणा, दृढ आस्था, पत्यार २. आस्था, श्रद्धा ।	२२४
१२७	प्रेम	ना	प्री + मनिन् (मन्)	१. कुनै विषय, वस्तु वा व्यक्तिका स्वभाव एवं गुणप्रति मनमा उत्पन्न हुने आकर्षण वा आत्मीयता अनुराग २. दया, कृपा, माया ।	२२४
१२८	परिस्थिति	ना	परि + स्था + क्तिन् (ति)	१. कुनै घटना, काम आदिको वास्तविक तथा तर्क सङ्गत अवस्था २. कुनै देश, संस्था वा व्यक्तिको हालत, स्थिति, अवस्था ।	२२४
१२९	उत्तर	ना	उत्त् + तरप् (तर)	१. कुनै प्रश्न, शङ्का आदिको समाधानका निम्ति भनिने कुरो, जवाफ । २. परीक्षामा सोधिएका प्रश्नका सम्बन्धमा लिखित वा मौखिक रूपमा दिइने बयान वा कुरा ।	२२४
१३०	परिवर्तन	ना	परि +वृत् + ल्युट (अन)	१. एकथरी रूप, अवस्था, गुण आदिबाट अर्का थरी रूप, अवस्था गुण आदिमा बदलिने वा रूपान्तरित हुने क्रिया, हेरफेर, अदलाबदली । २. कुनै पुरानो युगको अन्तर नयाँ युगको आरम्भ ।	२२४
१३१	कर	ना	कृ+ अप् (अ) क+ रा + क + अ)	१. राजस्वमा दाखित हुने गरी नागरीकले सरकारी सरोकारवाला कार्यालयलाई अनिवार्य दातव्यका रूपमा दिनुपर्ने विभिन्न प्रकारको तिरो वा रकम । २. कसैलाई इच्छाका बिरूद्ध दबाउमा पारी कुनै कुरा गर्न, गराउन वा हुन वाध्य तुल्याउने क्रिया - प्रक्रिया ।	२२५
१३२	बाध्य	वि	बाध् + व्यत् (य)	१. नियम, विधि, वचन आदिले बाँधिएको वा नगरी नहुने स्थितिमा परेको, विवश तुल्याइएको ।	२२५

				२. रोक, लगाईएको, छेकिएको ।	
१३३	क्षमा	ना	क्षम+ टाप् (आ)	१. अरुले दिएका दुःखको साटो फेर्ने विचार छाडी त्यसलाई सहने मानिसका मनको भावना वा वृत्ति, दोषीलाई छाडिदिने वा आफ्नो भूल, स्वीकार गर्ने त्यस्तै भाव, माफी, क्षान्ति ।	२२५
१३४	साहस	ना	सहस् + अण् (अ)	१. कठिन वा अप्ठेरो काम पनि गर्ने आँट, हिम्मत २. लुट, बलात्कार, अपहरण ।	२२५
१३५	लज्जा	ना	लज्ज + टाप् (आ)	१. मान्य जनका सामुमा पर्दा भित्रभित्रै उब्जने धक, सङ्कोच ।	२२५
१३६	बोध	ना	बुध् + घञ् (अ)	१. सुनेर, पढेर, बुझ्ने क्षमता वा सीप, जान्ने वा बुझ्ने काम, समझ ज्ञान, जानकारी ।	२२५
१३७	दुर्घटना	ना	दुर + घटन + टाप् (आ)	१. कुनै ब्यक्ति वा वस्तुको हानि वा क्षति हुने आकस्मिक घटना, अपर्झट आइपरेको कष्टपूर्ण वा अशुभ घटना । २. हानिनोक्सानी क्षति, नाश, मृत्यु	२२५
१३८	मनस्थिति	ना	मूल शब्द	१. मनको अवस्था, मानसिक स्थिति ।	२२५
१३९	भावी	ना	भा + णिनि/ इनि (इन)	१. भविष्यका, आउँदो समय । २. पछि गएर नभई नहुने कुरो, हुने हुनामी ।	२२५
१४०	अप्रत्याशित	वि	प्रति+आ + अश्+क्त (त)	१. आश नगरिएको २. अचानक भएको, आकस्मिक	२२५
१४१	अवाक	वि	मूल शब्द	१. उमेर पुगेर पनि बोली नफुटेको बोल्न नसक्ने । २. चुप, मौन ।	२२५
१४२	अमूल्य	वि	मूल + यत् (य)	१. मोल गर्न नसकिने, अनमोल २. बहुमूलय, किम्मती ।	२२६
१४३	रत्न	ना	रम् + न (त)	१. गहना, आभुषण, श्रीपेचजस्ता अलङ्कारमा जोडिने बहुमूलय पत्थर, हीरा, पन्ना, मणिक आदिको पत्थर, मोती, माणिक्य, बैदूर्य, गोमेद हीरा, मुगा, पन्न र नीलमणि समेतका प्रसिद्ध नवरत्न, जवाहिरात । २. सर्बोत्तम, सर्वश्रेष्ठ, उत्कृष्ट ।	२२६

१४४	विलीन	वि	वि + ली + क्त (त)	१. कुनै वस्तुमा घोलिएको, लय भएको । २. नदेखिने, अदृश्य, लुप्त ।	२२६
१४५	भयानक	वि	भी + आनक	१. विभिन्न कारणले गर्दा भय लाग्ने, डरलाग्दो, भयङ्कर २. साहित्यका नौ रसमध्ये स्थायी भाव भयहुने एक रस ।	२२६
१४६	संसार	ना	सम् + सृ + घञ् (अ)	१. मान्छेले देख्ने, भोग्ने र अनुभव गर्ने सम्पूर्ण भौतिक जगत्, चराचर विश्व, विश्व भुवन । २. जन्ममरण भएको जगत्, मर्त्यलोक ।	२२६
१४७	व्यतीत	वि	वि+ अति + इ + क्त (त)	१. पहिलेनै भइसकेको, बितेको गुज्रेको विगत २. मरेको, मृत ।	२२६
१४८	माया	ना	माय + टाप् (आ)	१. मोहवश कसैका प्रति हुने हार्दिकतायुक्त अनुराग, प्रेम वा स्नेहको भाव, प्यार, पीति, ममता, महत्त्व । २. कुनै प्रकारको भ्रमपूर्ण अवास्तविक तथा मिथ्या धारण वा आभास, धोका, छल, कपट ।	२२६
१४९	प्रसार	ना	प्र + सृ + घञ् (अ)	१. चारैतिर फैलिने वा फैलाउने काम, विस्तार फैलावट । २. चारैतिर छरिने क्रिया, पसारो ।	२२६
१५०	अभिनव	वि	अभि +नु/नू + अप् (अ)	१. नयाँ, नवीन २. आलो, ताजा, साजी ।	२२६
१५१	आयाम	ना	आ + यम + घञ (अ)	१. वस्तुको लमाइ, चौडाइ र मोटाइमध्ये कुनै एक थोक । २. फैलावट, विस्तार ।	२२६
१५२	महासागर	ना	मूल शब्द	१. पृथ्वीका सतहको झन्डै एकहत्तर प्रतिशत भाग ढाकेको नुनिलो पानीयुक्त ठुलो समुद्र, महासमुद्र, महोदधि । २. उक्त महासागरका पाँच विभाग । प्रशान्त महासागर, हिन्द महासागर, आन्ध महासागर, सुमेरु महासागर, कुमेरु महासागर ।	२२६

कथाकार विना थिङद्वारा लिखित कथा आयाममा जम्मा १९३० शब्दहरू प्रयोग भएको पाइयो । जसमध्ये १४४ शब्दहरू तत्सम शब्द रहेका छन् । प्रतिशतको हिसाबले ७.४६ प्रतिशत तत्सम शब्दहरूको प्रयोग यस कथामा भएको पाइन्छ । आधुनिक समयको व्यस्त दिनचर्याको विषयमा आधारित कथा भएकाले यसमा अन्य कथाका तुलनामा तत्सम शब्दको प्रयोग कम पाइएको हो । आयाम कथामा आवृत्ति भएका शब्दहरूलाई तालिकामा निम्न अनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं.: ८

शब्द	आवृत्ति	शब्द	आवृत्ति
बिषय	२	मात्र	४
कपाल	४	वेला	५
सम्पर्क	३	लोभी	२
व्यवस्थापन	२	लय	२
विश्वस्त	२	हृदय	३
निवेदन	२	सुन्दर	२
भवन	२	तर	७
दिन	१३	आभास	२
सर	९	वर्ष	९
चित्र	३	अनुहार	१३
शैली	२	आकार	४
नाम	३	नरम	२
व्यक्तिगत	३	कार्यालय	१६
व्यस्त	३	पद	२
दृश्य	३	कति	३
कलम	११	टिका	२
एक	१५	जीवन	५
पटक	९	समय	८
पर	२	प्रेम	३
महिला	५	परिस्थिति	२
विवरण	२	बोध	२
सचेत	३	दुर्घटना	२

गम्भीर	२	शरीर	३
श्रीमान्	३	दाम्पती	४
अनुभव	२		

आयाम कथामा ४९ वटा शब्दको आवृत्ति भएको छ । जसमध्ये कार्यालय शब्द १६ पटक अर्थात् सबैभन्दा बढी आवृत्ति भएको पाइन्छ भने विषय व्यवस्थापन, विश्वस्त, निवेदन, भवन, शैली, लोभी, लय, सुन्दर, आभास, नरम, पद, पर, विवरण, गम्भीर, टिका, अनुभव, परिस्थिति, बोध, दुर्घटना शब्द सबैभन्दा कम २ पटक मात्र आवृति भएको पाइन्छ ।

४.२ छलफल र व्याख्या

कक्षा दशको नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकमा रहेका ४ ओटा कथामा भएका तत्सम शब्दको अध्ययन गर्दा विभिन्न कथामा विभिन्न किसिमका तत्सम शब्दको प्रयोग, प्रसङ्ग अनुसार सान्दर्भिक र उचित भएको पाइयो । यी कथाहरूमा तत्सम शब्दको प्रयोगको अवस्था उचित रहेको पाइन्छ ।

उक्त पाठ्यपुस्तकमा रहेका ४ ओटा कथाहरू मध्ये पहिलो 'घरभगडा' कथामा जम्मा ९८१ ओटा शब्दको प्रयोग गरिएकोमा ११० ओटा ११.२१ प्रतिशत तत्सम शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । ऐतिहासिक विषयवस्तुमा तयार भएको प्रस्तुत कथामा तत्सम शब्दको प्रयोग स्वभाविक रूपमा देखिन्छ ।

'शत्रु' कथामा जम्मा ८३६ शब्दहरू प्रयोग गरिएकोमा तत्सम शब्दको प्रयोग १०७ ओटा १२.७९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । मानसिक तरङ्गको मार्मिक प्रस्तुति रहेको उक्त कथामा तत्सम शब्दको प्रयोग अन्यको तुलनामा (बढी) उल्लेखनीय रूपमा भएको देखिन्छ । कथामा विद्यार्थीको रुचि, क्षमता, स्तर अनुकुल तत्सम शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

'कर्तव्य' कथामा जम्मा २१०० शब्दहरू प्रयोग गरिएकामा २०५ ओटा ९.७६ प्रतिशत तत्सम शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । समाजमा घट्ने यथार्थ घटनालाई आधार मानी लेखिएको यस कथामा अन्य कथाको तुलनामा तत्सम शब्दको प्रयोग कम पाइएको हो । तत्सम शब्दको दृष्टिले हेर्दा यो कथा बिद्यार्थीको स्तर, क्षमता, तह अनुसार केही मात्रामा कमजोर नै रहेको पाइन्छ ।

'आयाम' कथामा जम्मा १९३० ओटा शब्द मध्ये १४४ ओटा ७.४६ प्रतिशत तत्सम शब्दहरू रहेको पाइन्छ । आधुनिक समयको व्यस्त दिनचर्याको विषयमा आधारित उक्त कथामा अन्यको तुलनामा तत्सम शब्दको प्रयोग कम पाइएको हो । यस कथामा रहेका शब्दलाई नियाल्दा माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको स्तर, रुचि, क्षमता, अनुसार कठिन खालका तत्सम शब्दको मात्रा ज्यादै कम रहेको छ । यसरी कक्षा दशको नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकका कथा विधामा राखिएका ४ ओटा कथाहरूमा जम्मा ५८४७ ओटा शब्दहरू प्रयोग भएकोमा ५६६ ओटा १०.३३ प्रतिशत् तत्सम शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ । यी कथाहरूको अध्ययन गर्दा सबै भन्दा बढी तत्सम शब्द 'शत्रु' कथामा पाइयो भने सबैभन्दा कम 'आयाम' कथामा भएको पाइन्छ । उक्त कथाहरू कक्षा दश (माध्यमिक) तहको लागि आवश्यक्ता अनुरूप स्तरयुक्त, रूचि र चाहना अनुरूप रहेका छन् । तत्सम शब्दहरूलाई हेर्दा स्वभाविक रूपमा नै रहेको देखिन्छ ।

कथाकारको भाषिक पृष्ठभूमि, लेखन प्रवृत्ति, कथानक पात्र, परिवेश आदि जस्ता कुराहरूले गर्दा प्रस्तुत कथाहरूमा तत्सम शब्दको कठिनाइ स्तर र प्रयोग अवस्था कमजोर

नै भएको पाइन्छ । कक्षा दशमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको लागि तत्सम शब्दको मात्रा बढी र कठिन शब्दको मात्रा पनि अलि बढी भएका कथाहरू समावेश गरेमा तत्सम शब्दका माध्यमबाट नेपाली भाषाको अध्ययन स्तरीय र सहज गराउन सकिन्छ ।

अध्याय पाँच : निष्कर्ष, सुझाव तथा उपयोगिता

५.१ निष्कर्ष

संस्कृत भाषा शुद्ध संस्कारित परिष्कृत भाषा हो । संस्कृत भाषा विश्वको प्राचीनतम् एवम् समृद्ध भाषा मानिन्छ । यो भाषा सुस्पष्ट व्याकरण र वर्णमालाको वैज्ञानिकताले भरिएको कारण अन्य भाषाको तुलनामा सर्वश्रेष्ठ रूपमा सुशोभित छ । पृथ्वीको प्राचीनतम् भाषाहरू मध्येको एक भाषा यो भारोपेली भाषा परिवारमा वर्गीकृत छ । नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट अपभ्रंश हुंदै बिकसित भएको हुनाले नेपाली भाषा साहित्यमा संस्कृत भाषाका तत्सम शब्दहरू धेरै रहेका छन् । नेपाली भाषा साहित्यमा आगन्तुक शब्दको प्रयोग बढ्दै गएतापनि यसमा संस्कृत भाषाबाट आएका तत्सम शब्दहरूको छुट्टै महत्त्व र स्थान रहेको छ । संस्कृतबाट रूप नफेरिकन जस्ताको तस्तै नेपाली भाषामा आएका तत्सम शब्दहरूको साहित्यमा महत्त्वपूर्ण स्थान रहेकाले यी शब्दको प्रयोग उल्लेखनीय हुनुपर्ने देखिन्छ । कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययन विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्ष अर्थात् यो शोधकर्ताको निष्कर्षलाई बुदाँगत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

- शोध प्रतिवेदनको सुरूमा भाषा, शब्द, शब्दवर्गीकरण, शीर्षक, प्रयोजन आदिलाई प्रस्तुत गरिएको,
- संस्कृत भाषाबाट जस्ताको तस्तै रूप नफेरिई नेपाली भाषामा प्रयोगमा आएका शब्दलाई तत्सम शब्द भनिएको,
- शब्दलाई स्रोतको आधारमा मौलिक र आगन्तुक गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको र तत्सम शब्द मौलिक शब्द अन्तर्गत रहेको,
- तत्सम शब्दको अर्थ र तात्पर्यलाई प्रष्ट पारिएको,
- तत्सम शब्दलाई शब्द, वर्ग, व्युत्पत्ति, अर्थ, पाठ र पृष्ठ आवृत्ति समेत उल्लेख गरिएको,
- कुन कथामा जम्मा कति शब्द रहेको प्रतिशत समेत देखाएर प्रत्येक कथामा आवृत्त भएका शब्दलाई तालिका सहित पुष्टि गरिएको,
- तत्सम शब्दको वर्ग, छुट्याएर नाम, विशेषण छुट्याएको,
- तत्सम शब्दमा व्युत्पादन हुने शब्दको व्युत्पत्ति प्रक्रिया देखाइएको र नहुने शब्दलाई मूल शब्दकै रूपमा जस्ताको तस्तै राखिएको,
- शब्द प्रयोगको दृष्टिले सबैभन्दा धेरै शब्दहरूको प्रयोग भएको कथा 'कर्तव्य' (२१००) रहेको र सबैभन्दा थोरै शब्दहरूको प्रयोग भएको कथा 'शत्रु' (८३६) रहेको,
- तत्सम शब्दको प्रयोगका दृष्टिले सबैभन्दा बढी तत्सम शब्दको प्रयोग भएको कथा 'कर्तव्य' (२०५) रहेको र तत्सम शब्दको प्रयोग सबैभन्दा कम रहेको कथा 'शत्रु' (१०७) रहेको,
- प्रतिशतका दृष्टिले सबैभन्दा बढी तत्सम शब्दको प्रयोग भएको कथा 'शत्रु' (१२.७९ प्रतिशत) रहेको र सबैभन्दा कम तत्सम शब्दहरूको प्रयोग भएको कथा 'आयाम' (७.४६ प्रतिशत) रहेको ।

५.२ सुझावहरू

कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन र विश्लेषणबाट निकालिएको निष्कर्षका आधारमा निम्नलिखित सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ । कथा विधामा कतै ज्यादै र कुनै पाठमा कम तत्सम शब्दहरू प्रयोग भएको देखिन्छ तर यसो नभएर समान रूपमा तत्सम शब्दको प्रयोग कथाहरू समावेश गरिनु पर्दछ ।

- अप्ठ्यारा शब्दको आवृत्ति धेरै पटक भएमा विद्यार्थीलाई अध्ययनमा सहजता हुन्छ ।
- सबै कथाको अन्त्यमा अप्ठेरा र दुर्बोध्य शब्दको शब्दार्थ र व्युत्पत्ति स्तम्भ राखिनु पर्ने देखिन्छ ।
- कक्षा दशको नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकको कथा विधामा कथा छनौट गर्दा शब्दस्रोतको ख्याल गरी तत्सम, तद्भव र आगन्तुक सबै किसिमका शब्दको समानुपातिक मेल भएका कथा छनौट गर्नु पर्दछ ।
- तत्सम शब्दको आवृत्तिको अवस्था ज्यादै न्युन भएकाले शब्दको पुनरावृत्ति ज्यादा भएका कथा समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.३ उपयोगिता

प्रस्तुत अध्ययन माध्यमिक शिक्षा अन्तर्गत कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्दा त्यस अध्ययन कार्यको पछाडि सकारात्मक र नकारात्मक पक्ष आउने गर्दछ । यस अध्ययनले तत्सम तथा नेपाली भाषाको बारेमा अध्ययन गर्न चाहने संस्था वा व्यक्ति, तत्सम शब्दसम्बन्धि अध्ययन गर्ने विद्यार्थी तथा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई समेत कुनै न कुनै अवस्थामा फाइदा पुग्ने देखिन्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा पनि केहि उपयोगिताहरु यहाँ उल्लेख गरिन्छ ।

- तत्सम शब्दको स्थितिलाई हेरेर नेपाली भाषाको इतिहासलाई बुझ्न सकिने देखिन्छ,
- यस शीर्षकसँग सम्बन्धित रहेर अध्ययन गर्ने भावी अध्ययनकर्तालाई सहयोग पुग्ने देखिन्छ,
- पाठ्यपुस्तक निर्माणमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ,
- तत्सम शब्द सम्बन्धि अध्ययन गर्ने विद्यार्थी तथा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई सहयोग पुग्ने देखिन्छ,
- पाठ्यपुस्तक निर्माणमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ,
- संस्कृत तथा नेपाली भाषाको अध्ययनमा शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ पहिल्याउन सहयोग पुग्छ,
- कक्षा दशको पाठ्यक्रममा तत्सम शब्दको महत्त्व बुझाएर बढी तत्सम शब्द प्रयोग भएका कथा राख्न निर्देशन दिने कुरामा सहयोग पुग्छ ।

५.३.१ नीतिगत तह

नेपाली तथा संस्कृत भाषाको महत्त्व दर्शाउन यो अध्ययनले पाठ्यक्रमको नीतिनिर्माणको तहमा निम्न अनुसार सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

- पाठ्यक्रममा स्तर अनुकुल तत्सम शब्द भएका कथा समावेश गर्न,
- शब्दहरूको सन्तुलन मिलाउदै स्तर अनुकुल सरल तथा जटिल किसिमका तत्सम शब्द प्रयोग भएका कथा पाठ्यक्रममा समावेश गर्न,
- भाषाको पाठ्यक्रम परिमार्जन गर्न,
- तत्सम शब्द नेपाली भाषाको जननी भाषा भएकाले नेपाली भाषाको विकासमा तत्सम शब्द बढी र तत्सम शब्दको आवृत्ति बढी भएका कथा पाठ्यक्रममा छनोट गर्न ।

५.३.२ कार्यान्वयन तह

नेपाली भाषामा तत्सम शब्दको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । तत्सम शब्दले नेपाली भाषाको बिकासमा प्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउने भएकाले यो शोध प्रतिवेदनले प्रयोग तहमा पनि सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । तत्सम शब्दका कारण नेपाली भाषाले व्याकरण, शब्दभण्डार, शब्दवर्ग, व्युत्पत्ति जस्ता कुरामा छुट्टै पहिचान दिन सकेको छ । यो शोध प्रतिवेदनले कक्षा दशमा प्रयोग भएका कथाहरूको अवस्थामा सम्बन्धित पक्षको ध्यानाकर्षण गर्दै पाठ्यक्रममा तत्सम शब्दको प्रयोग बढी मात्रामा भएका कथा छनोट गर्न र नेपाली भाषाको रूपमा तत्सम शब्दलाई महत्त्वपूर्ण मानी स्तर अनुसार पाठ्यक्रममा तत्सम शब्दको प्रयोग बढी र आवृत्ति समेत बढी भएका कथा समावेश गरेर भाषाको बारेमा गहिरो अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थी एवम् प्राध्यापक वर्गका साथै कथा विधामा मात्र नभई अन्य विधा शिक्षणका लागि पनि सहयोग पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

५.३.३ आगामी अनुसन्धानका लागि शीर्षकहरू :

अध्ययन अनुसन्धान निरन्तर प्रक्रिया हो । यसको क्षेत्र व्यापक छ । यस शोध अध्ययनले समेट्न नसकेका यससँग सम्बन्धित अन्य थुप्रै समस्याहरू रहेका छन् । ती समस्याहरूलाई भावी पुस्ताले अध्ययन अनुसन्धान गर्न सक्नेछन् । तत्सम शब्दसम्बन्धी शोध अध्ययनका लागि धेरै शीर्षक हुन सक्छन् । ती मध्ये केही शीर्षकहरूलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस तहमा तत्सम शब्द केन्द्रित रहेर अनुसन्धान गर्न सकिने केही शीर्षकहरू यसप्रकार छन् :

- कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन,
- कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययन,
- कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययन ।

सन्दर्भ सामग्री

खड्का, गोमाकुमारी (२०६७), **कक्षा ११ को *सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त शब्दहरुको अध्ययन*** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध प्रस्ताव), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

घिमिरे तुल्सीराम, न्यौपाने टङ्कप्रसाद, न्यौपाने दिपक, पारसमणि भण्डारी (२०७३), ***सामान्य भाषाविज्ञान*** (चौथो संस्क.), काठमाण्डौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।

दाहाल, शान्ता (२०६७), **कक्षा ११ को *सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरुको अध्ययन*** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध प्रस्ताव), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०४०), ***नेपाली वृहत्त शब्दकोश*** (प्रथम संस्क.), काठमाण्डौं : प्रज्ञा छापाखाना ।

नेम्वाङ्ग, देवीमाया (२०७१), ***नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन*** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध प्रस्ताव), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

न्यौपाने, अनिता (२०७८), ***मूलुकबाहिर उपन्यासमा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययन*** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध प्रस्ताव), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

बराल, टीकादत्त (२०६८), ***तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश,*** काठमाण्डौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

बराल, राधिका (२०७४), ***बीएड प्रथम वर्षको ऐच्छिक नेपाली अन्तर्गत कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,*** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध प्रस्ताव), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

बस्नेत, नारायण (२०७१), ***स्नातक अनिवार्य नेपालीको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन*** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध प्रस्ताव), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

भट्टराई, हीरा (२०६६), ***कक्षा पाँचको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तत्सम शब्दहरुको अध्ययन*** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध प्रस्ताव), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी

यादव, वैद्यनाथ (२०७०), ***स्नातकोत्तर तह प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन*** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध प्रस्ताव), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

पाठ २

घरझगडा

बदरीनाथ भट्टराई

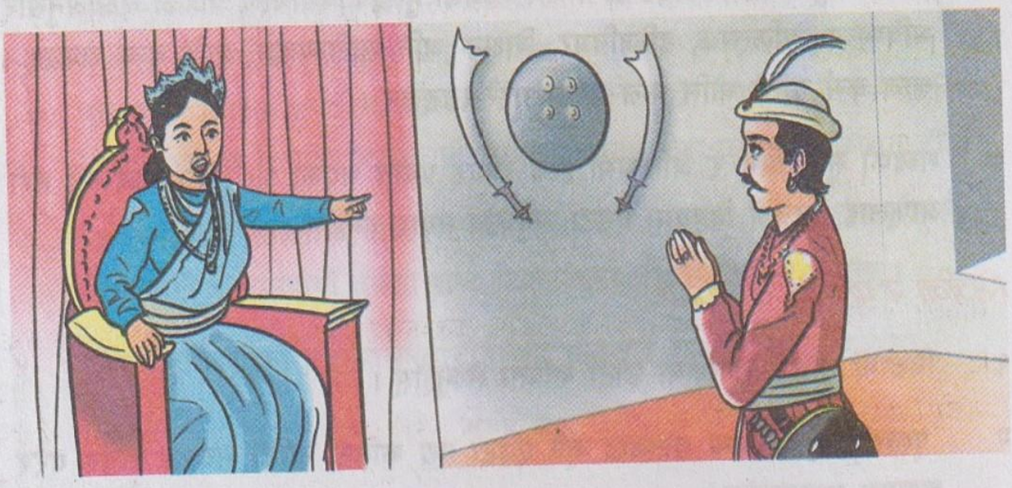

बडो मुस्किलसँग नजरबन्दबाट छुटेपछि लामो सास फेरेर राजेन्द्रलक्ष्मीले भनिन्, "दयाको फल मैले पाएँ । कुपात्रमा परेको अमृत पनि विष बन्दोरहेछ । देवर भनेर यी बहादुर शाहलाई मैले हुनेसम्म गरेकी हुँ । घरमा पनि यी बाघ बने, अस्मानमा पुऱ्याउँदा पनि बाजको रूप लिए । अब पातालमा पुऱ्याउँदा के हुने हुन्, हेरौँ । नाग बनेर आए पनि यिनीसँग म डराउन्नँ । यिनको विष शमन गर्ने वैद्यहरूको सहायता नपाएकी भए अहिले पनि म उम्कन सक्ने थिइनँ । मेरो व्यक्तित्वको प्रभावमा आकर्षित भएका र न्यायका बाटामा हिँड्ने भारदारहरू जति भने पनि छन् । यस्तोमा हरेस खानु कमजोरी हो । शङ्काको डोरीमा पिङ खेल्नु नादानी हो, जुम्सो बन्नु बेकुफी हो ।"

खास आफ्नो बच्चामाथि अरूले जाइलाग्न लागेको देखेपछि कुन चाहिँ सिंहिनी कानमा तेल हालेर बस्ली ? यदि बसी भने पनि साराले उसलाई थुकिदिनेछन् । मेरो उही हालत हो । अरू त के, समझदार भएपछि यही छोरो रणबहादुर शाहले पनि के भन्ला ! उसैले यसको बचाउका निमित्त आगामा कुद्नु र पानीमा हामफाल्नु परे पनि तयार छु । मेरो धन, जन, तन, मन अर्थात् जे भने पनि सर्वस्व नै यही एउटा छोरो हो । यदि

अस्मान : धेरै माथिको ठाउँ, आकाश

शमन : शान्त पार्ने काम, शान्ति

नादानी : हिम्मत नभएको

पुत्रस्नेहलाई सजीव तुल्याउन सकिनँ भने मातृत्वलाई पनि तिलाञ्जली दिए हुन्छ । हुन त तीन वर्षअगाडि नै मुर्कट्टा बनिसकेकी छु । त्यस बखतमा सती गइनँ भनेर कतिले कुरा काटे, कतिले थुरे, कतिले षड्यन्त्रमा फसाउनसमेत खोजे तर सन्तान र देशका लागि पृथ्वी झैँ क्षमा र स्थिरताको अवतार बनेर आफ्नो आदर्शलाई कार्यरूपमा ढालेँ । हो, त्यो वेलामा बेतियाबाट आएर यिनले मदत दिएका हुन् तर यसरी शासन नै हत्याउन आँट गर्ने यिनको कालो मनलाई आँसुको पर्दाले छोपिएको हुँदा मैले देख्न सकिनँ । खास दाजुमाथि समेत दलजित शाहसँग मिलेर जाल बुन्न सक्ने यिनले नाबालक भतिजमाथि पुत्रस्नेह राख्लान् भनी आशाको पासामा फस्ने म कस्ती ग्वाँग्री ! त्यही अपराधमा न हो यिनलाई मातृभूमिले गलहत्ती दिएको । हुन त विष संशोधन गरेपछि रसायन बन्छ भन्ने प्रयत्न गरेकी हुँ । त्यो माटामा मिल्यो अनि केही सिप नलागेर यिनलाई नजरबन्द गराइदिएँ ।

बाहिरी शत्रुलाई उठ्न दिनाको मूल कारण घरझगडा हो भन्ने वाक्यको ठुलो टीका टिप्पणीसमेत गुरु गजराज मिश्रले गर्नुभएपछि मेरो मनले पनि त्यसमा पुस्ट्याइँ गर्‍यो । यता चौबिसीहरूले सङ्गठन गर्न थालेको गुप्ती खबर सुनियो । हुँदाहुँदै पाल्पा, पर्वत र तनहुँको सङ्गठनको बल्दो अग्निमा हाम्रा सरदार बलि बानियाँ र केही फौजले समेत देशका निमित्त बलिदान दिएको कुरा हुरी बनेर आयो । चितवनको रक्षाका निम्ति बसेका रामकृष्ण कुँवर केही फौज लिई तनहुँतिर गएको खबरले केही आश्वासन दियो । त्यसपछि मानवता र परिस्थितिको समेत ख्याल राखी यी देवरलाई नुवाकोटबाट छुटाई यहाँ ल्याएर भनें, “राजकुमार, यसरी हामीले आगो पानी बन्नु ठिक होइन । आपसी फुट नै जातिको पतनको चिह्न हो । यसले गर्दा व्यक्ति र समाजलाई मात्र होइन किन्तु देशलाई पनि गहिरो चोट लाग्ला जस्तो देखिन्छ । यदि ससुराज्यूबाट उठाइबक्सेको एकताको र राष्ट्रियताको जगमा मन्दिर खडा गर्न सकेनौँ भने हामीले बाँच्नु मर्नु हो । उसैले अब अतीतका सारा विरोधी विचारलाई बिर्सेर खालि देशभक्तिको सोझो बाटो लागौँ ।”

त्यो वेला एकछिन वाल्ल परेर बहादुर शाहले भने, “मेरो पनि त्यही विचार हो । आमा समानकी हजुरलाई पूजा गरेर जन्मभूमिलाई शिरमा राखी सिँगार्दै उन्नत शिखरमा

तिलाञ्जली : त्याग गर्नु
मुर्कट्टा : शिर नभएको
रसायन : एक धातुलाई गालेर अर्को वस्तुमा बदल्ने विज्ञान
नजरबन्द : कुनै निश्चित ठाउँबाट बाहिर निस्कन नपाउने गरी नियन्त्रणमा राखिएको अवस्था
गुप्ती : गोप्य रूपमा जानकारी पत्ता लगाउने व्यक्ति, गुप्तचर
पतन : उन्नति, वैभव, पद, मर्यादा आदिबाट तल झरेको अवस्था, अवनति

पुऱ्याउने नै मेरो मनसाय हो । यदि योबाहेक कुनै कुभावना लिएको मात्र रहेछु भने पनि हजुर हत्या गरेको पाप मलाई लागोस्, तर के गरूँ ? कनसुत्ला जस्ता कुरौटेले नै हाम्रो वैमनस्य बढाइदिएका हुन् । उनीहरू तिललाई पहाड बनाइदिन्छन् त्यसैले थिचिएका हुँदा घाममा बसेर धोइफोई हामी गर्दैनौं अनि त्यही नै विस्फोट बनेर निस्कन्छ ।"

काँडा झरेको गुलाफको बोट भए होलान् भन्ने आशा गरेकी थिएँ तर झन् फूल झरेर काँडा मात्र बाँकी रहेका बनेर आएछन् । बालुवाले तिललाई पनि बालुवा नै सम्झन्छ भने झैँ उनका आँखामा म बिझाउन थालेँ । मैले बर्साएका अमृतका कण कणमा उनले विष देख्न थाले, दिएको चिनीलाई गेगर सम्झे, पथ्य वचनले पनि तिखो वाणको रूप लियो । उसैले घात प्रतिघात चल्दै गयो । अन्त्यमा उनले बुनेको जालमा म पो परेँ । थुनुवा कैदी जस्तो भएर बस्नुपर्दा खसमले त्यागेकालाई घरभित्र हुलेको पापको फल हो भनी चित्त बुझाएँ ।

भोजमाथि काका मुञ्जले गरेको दानवी व्यवहारको कथा सम्झँदा मेरो मनमा झन् झन् औडाहा छुट्यो । छोराको रक्षाका लागि गहन किल्ला फोरेर मैदानमा उत्रिरहेकी छु । हुन त तरबारको धारमा हिँड्दा मलाई निकै कष्ट होला तर व्याधाले खेदिएकी बघिनी झैँ जस्तोसुकै दुःसाहसमा पनि पछि हट्दिनँ तर बाहिरी शत्रुलाई नदबाई घरमा रडाको मच्चाउनु ठिक होइन । उसैले घनघोर जङ्गलमा एक्लै छोडिदिने लक्ष्मणसँग पछि सीताले गरेको व्यवहारलाई फेरि दोहऱ्याउँ कि अथवा अर्कै बाटो लिऊँ ।

राजेन्द्रलक्ष्मीले बहादुर शाहलाई डाकेर भनिन्, "क्या हो राजकुमार, मिलेर काम गर्छु भनी शपथ गरेको कहाँ गयो ? नायवीमा राल काढेर सोझी भाउज्यूलाई छक्याउनु के राजनीति हो ? शाही कुलमा ऐरेलु बन्नुहुन्छ भने तितो अनुभव आफैँ भोग्नुहोला । सुतेकी सिंहको टाउकामा टेक्नु के बुद्धिमानी हो । कमलपित्त भएको दृष्टिले आइमाई भनेर तपाईंले

मनसाय : अभिप्राय
वैमनस्य : शत्रुता, दुस्मनी
गेगर : मसिना ढुङ्गा वा खस्रो बालुवाका कण
पथ्य : खानयोग्य हलुका किसिमको खाना
खसम : पति, श्रीमान्
औडाहा : चिन्ता, व्यथा आदिबाट मनमा हुने जलन, छटपटी
व्याधा : सिकारी
ऐरेलु : जङ्गलमा पाइने तितो स्वाद भएको काँक्रो आकारको फल
कमलपित्त : कलेजोमा हुने एक प्रकारको घातक रोग, जन्डिस

हेर्नुभएको होला तर यो तपाईंको भुल हो । डोरीले हात्तीलाई हलचल गर्न दिँदैन भन्ने तपाईंलाई थाहा छैन ? कम्मर कस्यौं भने छहरा, पहरा, ढाल, तरबार अनि हिउँ र ज्वाला पनि बन्न सक्छौं । आँधी भएर उडाउन सक्छौं अनि व्याधि भएर पछार्न पनि, नागिनी बनेर पातालमा पस्न सक्छौं अनि गरुडनी भएर आकाशमा उड्न पनि । शक्ति नभएको भए महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वतीलाई कसैले पुज्ने थिएनन् । खेलौना सम्झी आगो खेलाउनेको कुन गति हुन्छ आफैं विचार गर्नुहोस् ।"

एकछिन वाल्ल परेर बहादुर शाहले भने, "खुब विचार गरिरहेको छु । खास जननीकै रूपमा नारी जातिलाई पाएको हुँ । नारी सिर्जना र शक्तिको अवतार हो भन्ने खुद मलाई थाहा छ । के गरूँ उज्यालाका निम्ति बालेको बत्तीले आगलागी हुने सम्भावना देखिएपछि देश बचाउनका लागि उपचार गर्नैपर्ने रहेछ । व्यक्तिगत विरोधलाई अँगालेर यसो गरेको होइन । मुमाको मूर्ति सम्झेर हजुरमाथि मेरो पूरा श्रद्धा छ । हाम्रो आपसी घात प्रतिघातले मातृभूमिको अँध्यारो भविष्य देखापर्दा बाध्य भएर नै यो काम मैले गरेको हुँ । वास्तवमा नायबी सेनाको निम्ति मरिमेट्ने गिद्ध म होइन । यदि छोड्दे भन्ने हुकुम हुन्छ भने अहिले नै तयार छु ।"

बहादुर शाह बेतिया पुगेको खबर राजेन्द्रलक्ष्मीको कानमा कनसुत्लो पसे जस्तै भयो । एकछिन अल्तालिएर उनले विचार गरिन् । अब तेल हालेर बस्ने वेला छैन । बरु कसरी कुन चाहिँ ओखतीको प्रयोग गर्ने हो ? कुन जाल रच्नलाई उनी गएका हुन् त्यो पनि त पत्तो छैन । यदि हुरी भएर आए भने धेरै भारदार पतिङ्गर बनेर उनलाई पछ्याउने छन् । यदि आएनन् भने पनि आफ्नो हातको ढाल तरबार मैले गुमाएँ । कदरका साथ राख्नुपर्ने हिरालाई हुत्याउनेको चहक बढ्न सक्दैन । सदुपयोग गर्न नजान्नु ठुलो भुल हो । अहिले ठिक ठाउँमा राखेर तेल बेसार घसिएका वचनले लडाइँमा खटाइदिएको भए धेरै बेस हुन्थ्यो । उनी बाहिर सभा समाल्थे, म भित्र मिलाउँथे । वास्तवमा देवर खराब होइनन् । यदि यिनले मानवताको साँध नाघेको भए उहिले नै सती जानुपर्ने भासमा फसाइदिन्थे । त्यो

खुद : वास्तविक, खास
श्रद्धा : मान्यजनप्रतिको आस्था, विश्वास, भक्तिभाव
पतिङ्गर : भुइँमा झरेका पात
चहक : प्रकाश, कान्ति
साँध : सिमाना, सीमा
भास : भासिने वा गाडिने खालको हिलो वा फुको ठाउँ

वेला यिनले सहायता नदिएको भए मेरो के दैया चल्थ्यो ? अर्कै पासामा पार्न पनि सक्थे, सधैं गुन लाउन कल्ले सक्छ र ? तर जताको जित होला जस्तो देखिन्छ उतैतिर गएर चोचोमोचो मिलाउने यी चमेराले नै भँड्खारो पारेका हुन् । स्वार्थसिद्धिका लागि उनीहरूले रचेको षड्यन्त्रको भेउ पाउन सकेको भए यसरी निःसहाय हुनुपर्ने थिएन । अब झन् फुकी फुकी मैले पाइला चलाउनुपर्छ । घरझगडाको बिउ निभाउन खोज्ने मैले झन् राँको सल्काएँ, मनमा पाकेको जौ तिललाई डढेलो बनाइदिएँ, वेदनाको एक धारालाई समुद्र तुल्याइदिएँ ।

उता पर्वत, लमजुङ, तनहुँ मिलेर गोरखामा हमला गर्न लागेको खबर आइरहेछ । पाल्पा पनि आफ्नो हात नपारिभएको छैन । पूर्वतिर पनि उस्तै हालत छ । अब गर्ने के ?

दैया : पैतृक सम्पत्ति आदिका निमित्त सम्बंन्धित व्यक्तिमा रहेको हक वा अधिकार, दाबी

हमला : आक्रमण, युद्ध

पाठ ८

शत्रु

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला

'आँखामा राखे पनि नबिझाउने' भन्ने उखान कसैको निमित्त उपयुक्त हुन्थ्यो भने कृष्ण रायका निमित्त हुन्थ्यो । ४५ वर्षका कृष्ण राय गाउँका सबभन्दा भद्र मानिस थिए । तिनले यता १०/१२ वर्षदेखि गाउँभन्दा बाहिर पाइलो राखेका थिएनन् । यसैबाट तिनको शान्त स्वभावको परिचय हुन्छ । कसैलाई कर्जा दिनु तिनी आफ्नो सिद्धान्तको विरुद्ध ठान्थे । तिनका मतअनुसार कर्जामा गएको रुपियाँ आफू आउँदा झगडा बोकी ल्याउँछ । तर दुःख परेको बखतमा 'राजद्वारे श्मशाने च' तिनी गाउँलेको सहायतामा प्रस्तुत रहन्थे । जनककुमारीको एक्लो छोरो मर्दा जनककुमारीको पिरभन्दा तिनको सान्त्वनाले त्यहाँ भएका मान्छेको आँखामा आँसु ल्यायो । गाउँलेमा झगडा पर्‍यो भने तिनी नै मध्यस्थ हुन्थे । तिनले गरेको फैसलाले कोही पनि असन्तुष्ट भएको देखिँदैनथ्यो । आफ्नो घरबाट तिनी कम निस्किन्थे र निस्केको दिन कि त कसैकहाँ मृत्यु भएछ कि झगडा भएछ भनी जान्नु पर्थ्यो; सडकमा सब जना अदबसँग तिनको अभिवादन गर्थे ।

कर्जा : निश्चित अवधिमा ब्याजसहित वा बिनाब्याज फर्काउने गरी लिइएको रकम, ऋण

मध्यस्थ : कसैको पक्षमा नलाग्ने, तटस्थ

अदब : आफूभन्दा ठुला बडा वा मान्यजनप्रतिको आदर भाव, मर्यादायुक्त शिष्ट एवम् नम्र आचरण

कृष्ण रायलाई सब प्रकारको सुख थियो; धनको, यशको र सम्मानको । तिनका सन्तान थिएनन्, तर यस अभावलाई तिनले आफ्नो एउटा टाढाको भतिजोलाई पाली पूर्ति गरेका थिए ।

एक रात तिनी खाइपिई सुत्ने यत्न गरिरहेका थिए । तिनका मनमा धेरै प्रकारका विचार आउन थाले । तिनको जीवन कसैले असफल भन्न सक्दैन । सानोतिनो पुँजी पनि कमाइ हालेका थिए रुपियाँ जम्मा गर्दा अरू कसैलाई पिर पनि पारेनन् । तिनको कोही **बैरी** थिएन, यही तिनको सन्तोषको ठुलो कारण थियो । ४५ वर्षको यत्रो लामो जीवनमा तिनले कसैलाई आफ्नो शत्रु बनाएनन् । यस कल्पनाले तिनको तन्द्राको सुख बढाइरहेको वेलामा तिनीमाथि लट्ठीको प्रहार पऱ्यो । संयोगवश लट्ठीको मुख्य चोट तिनीमाथि परेन । प्रहारकर्ताले तिनीमाथि प्रहार गरेको हो कि भित्तामाथि, यो छुट्याउन गाह्रो थियो ।

कृष्ण राय जुरमुरिँदै उठे, तबसम्म आक्रमणकारी भागिसकेको थियो । "मलाई कसले यसरी आक्रमण गऱ्यो होला ?" तिनी विचार गर्न थाले । "यस जीवनमा मैले कसैलाई आफ्नो शत्रु बनाइनँ, झगडा फसादमा रहिनँ ।" कृष्ण रायलाई पहिले त कसैले आक्रमण गरेको हो भन्ने कुरामा विश्वास भएन । सब तन्द्रा अवस्थामा भ्रम जस्तो लाग्यो तर भित्तामा लागेर भाँचिएको लट्ठीको टुक्रा त भ्रम हुन सक्दैन । कृष्ण रायले बिछ्यौनाबाट निहुरीकन त्यस टुक्रालाई टिपे, हेरेर गम्न थाले "को मेरो शत्रु हुन सक्छ ?"

धेरै घोरिँदा तिनलाई यस रहस्यको सुइँको पाएको जस्तो लाग्यो । आजै बिहान एउटा काम बिगार्दा रामे भन्ने नोकरमाथि तिनी रिसाएका थिए । नोकरको के ठेगान, झोँक उठ्यो र मालिकलाई हान्न हिँड्यो होला । नोकरसित झकँदा तिनले उसको मुख रातो भएको देखेका थिए । उनलाई के थाहा; रिसले रातो भएको रहेछ । ऊ केही अचाक्ली गरी रिसाएको थिएन । यत्रो पुरानो नोकरले त्यति हप्की पाउँदा मालिकलाई मार्न नहिँड्नुपर्ने । रामले योभन्दा ठुलो ठुलो गाली सहेको थियो र आजको झटनीले त्यसको धैर्यको अन्त नगर्नुपर्ने । मनुष्यको स्वभाव कसले जान्न सक्छ र ? ऊ नभए अरू को

यत्न : प्रयास, जमर्को, कोसिस

वैरी : शत्रु, विरोधी

तन्द्रा : निद्रा लाग्नु अगाडिको आँखाको लठ्याइ, निद्राको पहिलो अवस्था

फसाद : असजिलो अवस्था, झमेला

अचाक्ली : धेरै, हुनुपर्नेभन्दा बढी

मेरो शत्रु होला ? हो न हो, यो रामको काम हैन, बलभद्रको काम हो । कारण, अस्ति हिसाब गोलमाल गरेर ठग्न खोज्दा कृष्ण रायले तिनलाई फेला पारी लज्जित पारेका थिए । आखिर बलभद्रको समाजमा आदर थियो, गाउँलेहरूले तिनलाई इज्जत गर्थे । कृष्ण रायले तिनलाई बेइज्जती गरेको तिनले सहन सकेनन् होला र आज राती बदला लिन आएका होलान् । कृष्ण रायले विचार गर्दै थिए । अस्तिको नोकरी खोज्दै आएको युवकको ध्यान तिनलाई आउन थाल्यो । बिचरा खान नपाएर तिनकहाँ आएको थियो । काममा लाउन छोडेर तिनले उसलाई उपदेश दिन थाले । कुरामा कुरा चल्दा कृष्ण रायले उसलाई अप्रिय शब्द भने, त्यस युवकले यो निश्चय नै मन पराएन होला । त्यो बडो स्वाभिमानी होला जस्तो थियो, त्यस्तालाई कठोर शब्द असाध्यै बिझ्छ र धेरै दिनसम्म इख लिइरहन्छन् । कृष्ण रायको एउटा अत्यन्त नराम्रो बानी छ । आफूलाई अकलुषित र दुर्गुणरहित भनी ठान्ने कृष्ण रायलाई आफ्नो एउटा ठुलो दोषको सम्झना भयो । समय असमयमा तिनी अर्कालाई आदेश सल्लाह दिइरहन्छन् । नाहक कृष्ण राय यस दुर्गुणलाई गुण ठानेर अड्कमाल गरिरहेका थिए ।

कृष्ण राय धेरै झगडामा मध्यस्थ भएका थिए । यो बडो गर्वको कुरा हो । गाउँले तिनीमाथि नै विश्वास गरी तिनलाई झगडामा मध्यस्थ तुल्याउँथे । यसैले पनि तिनको गाउँमा धेरै सम्मान थियो । निश्चय नै यो कामले तिनलाई धेरैको मन नपरेको बनायो होला । एक दिनको घटना उदाहरणस्वरूप तिनको सामुन्ने आउन थाल्यो । गोविन्द पण्डित र गोरे जमदारको खेतको झगडा धेरै दिनदेखि चलिआएको थियो तर त्यस दिनको जस्तो कुटामारी कहिल्यै भएको थिएन । कृष्ण राय सदाको जस्तै मध्यस्थ भए र बानीले प्रेरित भए झैँ ती झगडियालाई झगडाको दुष्परिणाम बुझाउन थाले । हेर गोविन्द पण्डित, हेर गोरे जमदार, झगडा गरेर के लाभ ? आपस्तमा मिल, खाऊ, पिऊ र ईश्वरको भजन गर । यति उपदेशमै तिनीहरू झगडा गर्न छोड्ने भए तिनीहरू कहिल्यै पनि झगडा गर्ने थिएनन् । तिनीहरू मिल्न मानेनन् र बिचरा मध्यस्थलाई कर लागेर गोरे जमदारको पक्षमा न्याय दिनुपऱ्यो । यस झगडामा मध्यस्थ भएर तिनले निश्चय नै गोविन्द पण्डितलाई आफ्नो शत्रु बनाए होलान् । फेरि एउटा मास्टर र कैयाँको झगडामा न्याय कैयाँको पक्षमा हुँदा मास्टरले रिसाएर भनेको थियो, "हेर्नुहोस् कृष्ण रायजी, फैसलालाई त म

इख : प्रतिशोधको भावनाले मनमा उठ्ने द्वेष, रिस
नाहक : कुनै प्रयोजनबिना, विनसित्ति
दुष्परिणाम : खराब नतिजा
आपस्त : आफन्त

आफ्नो शिरमा राख्छु तर कैयाँ कैयाँ नै हुन्, काम लाग्ने छैनन् ।" एउटा झगडामा सबभन्दा निर्दोष काम हो, त्यो झगडाको मध्यस्थ हुनु तर कुनै पनि मध्यस्थ दुवै पक्षको समर्थक हुन सक्दैन । मध्यस्थले एउटा न एउटाको शत्रु हुनैपर्छ, कृष्ण रायले बिउँझे झैँ यो ज्ञान आर्जन गरे ।

विचार गर्दागर्दै कृष्ण रायले रेलको डब्बामा भएको झगडा सम्झे, हाटमा तिनीद्वारा धक्का खाई लडेको एउटा मान्छेलाई सम्झे, तिनले निकालिदिएका नोकरहरूलाई सम्झे, गरिब तर इर्ष्यालु दाजुभाइलाई सम्झे जो तिनको उन्नति देखिसहँदैनथे । अरूको त के कुरा, आफ्नै पोष्य पुत्रमाथि पनि उनलाई भरोसा थिएन ।

घटनालाई बिर्सन प्रयत्न गर्दै कृष्ण राय निदाउने निहुँले बिछ्यौनामा बङ्ङ लडे । शत्रुताको पनि कस्तो व्यापक सम्बन्ध रहेछ ? दुनियाँमा कोही पनि मित्र हुँदैनन् सबै शत्रु, सबै बैरी नै हुन्छन् । कसले भन्छ अकारण नै कोही शत्रु हुँदैन ? मानैं अकारण कोही कसैको शत्रु हुँदैन तर झगडाको निहुँ कति सजिलै पाइन्छ ? कृष्ण रायले धेरैसँग सङ्गत गरेनन् तर जतिसँग गरे सबैलाई तिनीसँग 'बापवैर साध्ने' कुनै न कुनै निहुँ दिए । कस्तो अचम्म, निर्दोष कुरामा पनि विषालु साँप जस्तो बैरी बनाउने साधन लुकिरहेको देखिन्छ । भोलिपल्ट यो घटनाले जाँच हुँदा पुलिसको इन्स्पेक्टरले तिनलाई सोध्यो, "तपाईँलाई कसैमाथि शङ्का छ ?"

कृष्ण रायले गम्भीर भएर उत्तर दिए; "रामे, केदार, युवक, गोविन्द पण्डित, कन्हैया, मास्टर, बुधे, लीला, पुष्पराज, रामचन्द्र पराजुली...।"

पोष्य : पालन पोषण गर्न योग्य

कर्तव्य

गुरुप्रसाद मैनाली

लगालग नौ दिन ज्वरो आएर मुखिया गङ्गाधरले संसार छोडे । उनी एउटा महान् पुरुष थिए । आफ्नो विपुल सम्पत्तिलाई उनी सधैँ "जनताको थाती" भन्थे र आफूलाई त्यस सम्पत्तिको केवल एउटा सञ्चालक मात्र सम्झन्थे । गरिबका चुलामा आगो नबलेको र सुत्केरी भोको रहेको समाचार सुन्नेबित्तिकै बोलाएर चाहिँदो अन्नपैसा दिई पठाउँथे । कसैले तिर्ने भाका सोध्यो भने "सके तिर्नू, नसके तिमीहरूकै हो" भन्ने जबाफ दिन्थे । उनको जीवनकालमा कसैको बिहाबर्तुन, किरियाश्राद्ध, दसैँतिहार अड्केन । गाउँका दीनहीन गरिब बिरामी परेको सुन्नासाथ ओखतीमूलो लिएर उसका भत्केका झुपडीमा पुग्थे । गाउँका गरिबलाई 'मुखिया बाको जिउ छउन्जेल हामीले अन्यायमा मर्नुपर्दैन' भन्ने दृढ विश्वास थियो । उनी आँगनमा आएर नउभिदिएसम्म मानिस आफ्नो चाडबाड, काजकल्याण अपूर्ण सम्झन्थे । कसैले अन्याय गऱ्यो भने वरिपरि दश गाउँका दुनियाँ उनैका ढोकामा फिराद गर्न आइपुग्थे । उनको शासनकालमा कसैले कसैलाई सताउन पाएन ।

गाउँका तालुकदार भए पनि 'मुखिया बा' का नाउँले प्रसिद्ध थिए । उनी गाउँतिर झरे भने गाउँका सारा केटाकेटी 'मुखिया बा' भन्ने कोहोलो हाल्दै आउँथे र कोही औँला,

विपुल : अति धेरै, प्रशस्त
फिराद : सम्बन्धित अदालत वा अधिकारीसमक्ष न्याय पाउन गरिने उजुर, नालिस

कोही लबेदाको फेर, कोही उनको लट्ठी समाउँथे । केटाकेटीले त्यसो गर्दा 'मुखिया बा' मुसुमुसु हाँसेर कसैको गाला थप्थपाउँथे, कसैको चिउँडो उचालेर हाँस्थे । यसप्रकारले गाउँका युवावृद्धा, बालवनिता सबैका निमित्त उनी अपार प्रिय थिए । उनलाई ग्रामपिता भन्नु कति अत्युक्ति थिएन ।

उनको देहावसानले गर्दा वरिपरि दश गाउँको अपार क्षति भो । भोकानाङ्गा, दुःखीदरिद्रीका बाबु मरे । बुढाबुढी र असहायको टेक्ने लट्ठी भाँचियो । न्यायको बत्ती निभ्यो । अनाथ, अशक्तको आशास्तम्भ ढल्यो । गाउँका 'धन्वन्तरि' अस्ताए ।

बिरामी कुर्न बसेका दश गाउँका दुनियाँ डाँको छोडेर रुन लागे । एउटा ठुलो आर्तनाद दिग्‌दिगन्तमा व्याप्त भो । केही बेरपछि शव उठाएर खोलातिर लगे । मलामीको लर्को गाउँदेखि तल खोलासम्म पुग्यो । मानिसले भने, "कसैको मरण होस् त यसप्रकारको होस् ।"

गङ्गाधरका दुई छोरा थिए; जेठा मुरलीधर र कान्छा श्रीधर । मुरलीधर पण्डित थिए । सबेरै न्वाउँथे, आधा दिनसम्म पूजापाठ गर्थे । उनी आफ्नो धर्म र संस्कृतिका उपर असीम श्रद्धा राख्थे । आफ्ना पिताका झैँ उनी पनि अरूलाई सताउनु महापाप सम्झन्थे । मानिस उनलाई जिल्लाका टाढा टाढा ठाउँमा बोलाएर सप्ताह पुराण सुन्थे । उनी एउटा वास्तवमा सच्चा ब्राह्मण थिए । धोतीमाथि लामो लबेदा, लबेदामाथि सेतो पटुका, शिरमा मखमलको रातो टोपी, काँधमा च्यादर, ललाटमा चन्दन, उनी सधैँ यही परिधानमा हिँड्थे । जिल्लामा 'मुरली पण्डित' का नाउँले विख्यात थिए । उनी बाबुसँग अगि नै छुट्टिएर बेग्लै बसेका थिए । उनका दुई जना छोरी थिए ।

यता भाइ श्रीधर चाहिँ राजनीतिक पार्टीका सदस्य र ग्राम विकासका प्रधान थिए । दसौँ श्रेणीसम्म अङ्ग्रेजी पढेका थिए । धोक्रे सुरुवाल र कुर्ता लाउँथे । दारीजुँगा खौरेर लामो बुलबुल पालेका थिए । कहिलेकाहीँ बुलबुलको अग्रभाग निधारतिर झऱ्यो भने टाउको झड्कारेर पछाडितिर सार्थे । आधा अङ्ग्रेजी, चौथाइ संस्कृत, चौथाइ नेपाली मिसाएर कुरा गर्थे । त्यसो हुनाले उनले गरेका कुरा अशिक्षित ग्रामीण जनता चौथाइ मात्र बुझ्थे । पूजापाठ गर्नु, टीकाचन्दन लगाउनु दासत्वको चिह्न हो भन्थे । वीरगन्जको अधिवेशनमा जाँदा गोरखपुरमा 'केलनर' को होटलभित्र पसेर के के खाए भनी उनका साथी भन्थे । उनी

लबेदा : मयलपोस, दौरा
विख्यात : नाम चलेको, प्रसिद्ध
बुलबुल : अगिल्तिर लामा रौँ राखेर कपाल बनाउने ढाँचा

आफूलाई जिल्लाभरिको प्रमुख प्रगतिवादी सम्झन्थे । हातमा चन्दा बुक लिएर चन्द माग्दै हिँड्थे । त्रासले भनूँ या आशले भनूँ जिल्लाका सानाठुला सबै मानिसमा उनको निकै धाक थियो । जिल्ला गाउँका मानिस उनबाट अर्थोकमा भन्दा धनीहरूको अधियाँ बाली कब्जा गर्ने, अधीन गर्ने साहु बिर्तावालहरूको लरलहना, झाराखेताला हडप्ने काममा विशेष सहायता पाउँथे । जिल्लामा उनी 'शर्माजी' का नाउँले प्रख्यात थिए ।

छोराहरू भिन्न हुँदा 'पिपले' भन्ने सय मुरी खेत बुढाले आफ्नो जिउनी राखेका थिए । कुलाको पानी लाग्ने, खोलापैराको डर नभएको, मानामुरी फल्ने, डोल परेको साह्रै राम्रो खेत थियो ।

क्रिया सिद्धिएको केही दिनपछि बाबुको जिउनी खेतको विषयमा मुरलीधर र श्रीधरबिच विवाद उठ्यो । बाबुसँग बसेकाले ऐनसवालले एकलौटी हुने भन्ने श्रीधरको र मर्ने वेलामा मेरा दुवै छोरा बराबर हुन्, "आधा आधा बाँडेर खानू" भनी बाले भनेर जानुभएकाले आधामा मेरो पनि हक लाग्ने भन्ने मुरलीधरको भनाइ थियो ।

काम सिद्धिएको ४५ दिनको भोलिपल्ट जिउनी खेतको निर्णयका निमित्त मुरलीधरले गाउँका मानिसलाई बोलाए । जुन आँगनमा, दश गाउँका दुनियाँको होचीअर्घेली, न्यायअन्यायको निरोपण हुन्थ्यो, आज त्यही आँगनमा उनै न्यायाधीशका दुई सन्तानको निसाफ गर्न गाउँका मानिस भेला भए । मानिसको दुई मत भो । उमेर पुगेका बुढापाकाले मुरलीधरको पक्ष लिए । श्रीधरको प्रभावमा परेका नयाँ ठिटाले चाहिँ श्रीधरको । सम्पत्तिका धनी बाबुले नै "दुवै छोराले आधा आधा खानू" भनेर गएपछि त्यस महाआत्माको अन्तिम आज्ञा श्रीधरले मान्नैपर्छ भन्ने निर्णय बुढापाकाले गरे । आधा आधा खानू भन्ने लिखत पण्डित बाजेले देखाउन नसकेपछि बाबु जुन छोरासँग बसेका हुन ऐनकानुनले जिउनी उसै छोराको एकलौटी हुन्छ भन्ने फैसला ठिटाले गरे । बुढापाकाले धर्मको न्याय गरे, ठिटाले ऐनको । भोज सम्झेर गाउँका सारा कुकुर पनि त्यहीँ जम्मा भएका थिए परस्पर ठुलो विवाद भो । हुल्लडवाज नयाँ ठिटाका अगाडि बुढापाकाको केही जोर चलेन आखिर न्यायको केही टुङ्गो नलागी सभा विसर्जन भो । भेला भएका ठिटा बुढापाकालाई छेड हानेर हाँस्दै घरतिर गए । बुढापाका पनि लाखापाखा लागे । ग्रामसभा विसर्जन भएको अलि दिनपछि बाबुको अन्तिम आज्ञाको आधार लिएर

बिर्ता : बहादुरी देखाएबापत वा वृत्तिका लागि प्राप्त भएको सरकारलाई तिरो तिर्न नपर्ने जग्गा
लरलहना : लेनदेनको व्यवहार, लगानी
निसाफ : कुनै मुद्दामामिलामा अदालतबाट दिइने न्याय, अदालती निर्णय

मुरलीधरले अदालतमा नालिस दिए। धुमधामसँग मुद्दा चल्यो। गाउँका बुढापाका, तरुणतन्नेरी साराले बकपत्र गर्नुपर्‍यो। साक्षी बस्दा पनि गाउँ दुई भागमा विभक्त भो। "मर्ने वेला दुवै छोराले आधा आधा बाँडेर खानू भनी बुढापाकाले भनेको हामीले प्रत्यक्ष देखेसुनेका हौं।" भनी बुढापाकाले बकपत्र गरे, ठिटाले चाहिँ "होइन" भने होइन भन्नेकै सङ्ख्या बर्ता भो।

जनक्रान्तिदेखि यता श्रीधरले अड्डाखानामा पनि आफ्नो रोबरवाफ प्रशस्त जमाइराखेका थिए। भने जस्तो भएन भने बजारमा ढ्वाङ फुकेर पर्चा बाँड्दै हिँड्थे। त्यसो हुनाले अदालतका डिट्ठाविचारी श्रीधरसँग अलि झस्कन्थे। उसमाथि अदालतमा मामिलाको निरोपण हुँदा बकितम्लाई भन्दा लिखितम्लाई बर्ता महत्त्व दिने रीति छ। हरेक विवादमा ऐनकानुनकै आधार लिइन्छ। कानुन श्रीधरका पक्षमा थियो अन्त्यमा डिट्ठाविचारीले कानुनको आज्ञा पालन गरे। जिउनी श्रीधरले पाए, मुरलीधरको हार भो।

यता केही महिनादेखि श्रीधर बिरामी छन्। उनलाई तपनी ज्वरो आइरहन्छ, खोकी लाग्छ, छाती दुख्छ भन्छन्। बेथा आहारविहारको दोषबाट भएको भन्थे। शरीर सुकेर हाडछाला मात्र बाँकी थियो।

यस्तै वेलामा कुटुम्बले छोरा शशीधरलाई छोरी दिन आए। कुटुम्ब धनीमानी थिए। जिल्लामा उनको ठुलो ख्याति थियो। मधेसतिर तीनचार मौजा जिमिदारी छ भन्थे। सन्तानमा केवल यिनै एउटा छोरी मात्र हुन् भन्ने सुनिन्थ्यो। शशीधर भर्खर १५ वर्ष मात्र लागेको थियो। ठिटो राम्रो र बहुतै मेधावी थियो। छोराको यति सानै उमेरमा बिहा गर्न त श्रीधरको मन थिएन। एउटी छोरी मात्र भएका धनी कुटुम्बले घरै आएर छोरी दिँदा उनी बडो असमञ्जसमा परे। उता घरकाले पनि बिहा गर्नैपर्छ भनेर करकर गर्न थाले। कामकुरो छिनियो। खुब मन फुकाएर बिहाका मालसर्जाम तयार गर्न थाले।

वैशाखको महिना थियो। मुरलीधर न्वाएर पूजाकोठामा पसेका मात्रै थिए, श्रीधरका

रोबरवाफ : तडकभडक, धाक
जिउनी : सन्तानलाई अंशबन्डा गर्दा आमाबुबाले आफ्ना लागि छुट्याएको सम्पत्तिको भाग
तपनी : मन्द ज्वरो
मौजा : जग्गा, जमिन, गाउँ
मेधावी : बुद्धि भएको मेधावान्
असमञ्जस : दोधारको अवस्था

घरमा बाजा बज्न लागेको सुनेर झ्यालबाट हेर्न लागे । आँगनमा चौकाचँदुआ गरेको, चारैतिर तोरण टाँगेको, मण्डप ध्वजापताकाले सिँगारी राखेको, निम्तामा आएका नसनाता राम्रा राम्रा लुगा लाएर बाहिरभित्र गरिरहेका अरू इष्टमित्र चाहिँ दलान, फलैँचा, बैठकेमा डम्माडम्मी भएर बसेका, मण्डपमा यज्ञसामग्री फिँजिराखेका, पुरोहित वेदीअगाडि बसेर यज्ञविधि गर्न लागेका, बडो अपूर्व शोभा देखिन्थ्यो । एक छिनपछि सकीनसकी मण्डपमा आएर श्रीधरले पूर्वाङ्ग कर्म गर्न थाले ।

घरगृहस्थीको यति ठुलो चाडउत्सवमा दुई कान्लामाथि घर भएका आफ्ना सहोदर दाज्यूभाउज्यूलाई श्रीधरले बोलाएनन् । अरूलाई नभए पनि दाज्यूका दुई जना छोरीलाई त अवश्य डाक्नुपर्थ्यो । तिनीहरूलाई पनि डाकेनन् ।

मुरलीधरको मन एक तमासको भो । घोरिएर आकाशपट्टि हेर्न थाले । अतीतका अनेक स्मृति उनका सामुन्ने साकार भएर आए । एक पटक स्वर्गीय पिताको तेजस्वी अनुहारको पनि सम्झना भो । केही बेरपछि बर्र आँसु झारेर आफ्नो नित्य कर्म गर्न थाले ।

अपराह्नतिर दुलाहा अन्माउन थाले । मुरलीधर आफ्नो पूजाकोठाको झ्यालमा उभिएर हेरिरहेका थिए । एक छिनपछि बाजावाला मङ्गलधुन बजाउँदै अगि अगि हिँडे । त्यसपछि दुलाहाको तामदान चल्यो । शशीधर बिहाका राम्रा राम्रा पोसाक लाएर ताम्दानमाथि बसेको थियो । शिरमा जरीवाल गुलाफी पगरी, काँधमा रातो दोसल्ला, गलामा फूलको माला, निधारमा पहेँलो ठाडो तिलक, कानमा उज्ज्वल टप लगाएको गन्धर्व जस्तो देखिन्थ्यो । शशीधरलाई दुलाहाका रूपमा ताम्दानमा बसेको देखेर हर्षले मुरलीधरको गहभरि आँसु भो, मनमनमा भने "कुलको जेठो सन्तान, मेरो पिण्डपानीको दाता ।"

मुरलीधरले सबै बरियातीलाई एक एक गरेर हेरे । बुढोपाको एउटा थिएन, सबै अल्लारे ठिटा मात्रै । श्रीधर चाहिँ फलैँचामा ओछ्यान लाएर पल्टिरहेका थिए ।

मुरलीधरले मन मनमा भने, "खोलामा बाको कत्रो नाम छ । आज पनि घर घरमा बाकै

फलैँचा : धेरै मानिसलाई अडेस लगाएर बस्न मिल्ने गरी बनाइएको काठ वा फलेकको आसन

वेदी : धार्मिक कार्यका लागि अग्लो र सम्म पारी विभिन्न आकारमा बनाइएको भाग वा चौकी

तिलक : होम गर्दा डढेको चरुको कालो टीका

गन्धर्व : गाउने बजाउने कलामा प्रवीण, गानबजान नै पेसा भएको व्यक्ति

कुल : पितापुर्खादेखि एउटै थर, गोत्र, सम्बन्ध आदिको घराना, वंश

यश र कीर्तिको चर्चा हुन्छ । उसमाथि त्यस्ता घरानियाँ कुटुम्बका दैलामा बरियात जानु छ । यी ठिटा पुङ न पुच्छरको उट्पटाङ गफ चुट्नबाहेक अर्थोक जान्दैनन् । बाबु चाहिँ ओछ्यानमा लम्पसार परिरहेछ । यिनले बाबुबाजेको नाउँ इज्जत पखाल्न आँटे । अब आँखा चिम्लेर बस्नु भएन" भनेर मुरलीधर आफ्ना कोठामा पसे अनि लुगासुगा लाएर उनले जहानसँग भने, "कमला, मेरो दोसल्ला झिकिदेऊ ।" पतिलाई लुगासुगा लाएर हिँड्न तम्तयार भएको देखेर कमलाले भनिन्, "यस्तो टट्यानपुर घाममा कता हिँड्न लाग्नुभाको, नि ?"

"जन्त ।"

"जन्त ? नबोलाईकन त कुकुर पनि नजाओस् ।"

"ठिक भन्यौ, कुकुर अज्ञानी पशु हुनाले बोलाएपछि मात्र जान्छ, मानिस चाहिँ ज्ञानवान् हुनाले बखतमौका विचार गरेर आफैँ पनि जानुपर्छ ।"

"अँ, नबोलाईकन पनि जानुपर्छ । दाज्यूलाई बाबुले मर्ने वेलामा दिएको खेत पनि खोसेर खाने त्यस्ता असत्तीको ....।"

"खाउन्, आखिरमा त मेरो खाने पनि यिनै हुन् । मरेपछि खानुपर्थ्यो, जिउँदैमा खाए । त्यसको पाप धर्म उनैलाई छ ।"

"भो, म त मारे पनि जान दिन्नँ । उनलाई दाज्यूभाउज्यू नचाहिएपछि हामीले मात्रै किन अँगालो हाल्दै हिँड्ने ?"

त्यस पाजीलाई अँगालो हाल्न जान लागेको होइन कमला, यहाँ बाबुबाजेको मानमर्यादा डुब्न लाग्यो । कुलमा सबैभन्दा जेठो सन्तानको बिहे, उसमाथि त्यत्रा घरानियाँ कुटुम्बका आँगनमा बरियाती लैजानु छ । बाबु चाहिँ फलैँचामा ओछ्यान लाएर लडिरहेछ । जन्तीमा बुढोपाको एउटा छैन । खालि ओठ निचोर्दा दुध झर्ने अल्लारे ठिटा मात्र छन् । घरगृहस्थीको यति ठुलो काममा घरको एक भाइ पनि नगए जोरीपारीले के भन्लान् ? स्वर्गमा बसेका पितृले के भनिठान्लान् ? कुलको मर्यादामा भनेको कत्रो कुरो हो । त्यो तिमीलाई थाहा छैन । जन्ती बेँसीमा पुगिसके, चाँडो दोसल्ला झिकिदेऊ ।"

असत्ती : इमानजमान नभएको, साँचो व्यवहार नगर्ने, दुष्ट स्वभावको

जोरीपारी : आफ्नो उन्नति प्रगतिमा डाह गर्ने र हानिनोक्सानीमा खुसी मान्ने छरछिमेकका व्यक्ति

कमलाले झर्कँदै बाकसबाट दोसल्ला झिकेर दिइन् । दोसल्ला काँधमा हालेर लौरो टेक्दै मुरलीधर जन्त हिँडे । उनलाई यस्तो टट्यानपुर घाममा एक्लै ओह्वालो लागेका देखेर गाउँका मानिस अचम्म मानेर मुख मुखमा हेर्न लागे ।

बरियात खोलापारि पुगिसकेको थियो । मुरलीधर पनि पछि पछि गए । झमक्क साँझ परेपछि दुलहीका घरमा पुगेर सुटुक्क फलैँचामा बसे । मुरलीधर पुग्दा दुलहीका बाबु वरणी गर्न लागेका रहेछन् । मानिसको घुइँचामा उनलाई कसैले चिनेनन् ।

वरणी सिद्धिएको केही बेरपछि यज्ञमण्डपको कार्य आरम्भ भो । पुरोहित वेदीमा रेखी हाल्न थाले । भित्रबाट यज्ञसामग्री आउन थाले । यज्ञ सम्पन्न भएपछि दुलहादुलहीलाई बस्न पुग्ने गरी आसन ओछ्याएर दुलाहालाई राखे । एक छिनपछि छोरी बोकेर घरभित्रबाट दुलहीका बाबु निस्के र छोरीलाई दुलाहाका बायाँतर्फ बसाए । दुलही बसेपछि लाज माने जस्तो गरेर शशीधर अलि पर सऱ्यो । शशीधरले लाज मानेको देखेर मुरलीधर फलैँचामा मुसुमुसु हाँस्न लागे ।

दुलहादुलही यज्ञमा बसेपछि दुलहीका बाबुले यताउति हेरेर भने, “खै, सम्धी पाल्नुभएको छैन, अब मण्डपमा आएर बसिदिनुभएहुन्थ्यो ।”

दुलहीका पिताले बोलाएको सुनेर फलैँचाबाट मुरलीधरले भने, “ज्यू, म यहीँ छु, आउन लागेँ ।”

मुरलीधर उठेर मण्डपमा गए । चिनेका मानिसले ढोगिदिए । जेठाबाबुलाई अचानक आफूनेर उभिएको देखेर शशीधरले पनि ढोगिदियो । मुरलीधरले छोरालाई “नानी चिरञ्जीवी भए” भनेर आशिष दिए र उसको पछाडिपट्टि बसी उसलाई आफ्नो काखनेर ताने ।

बाबुको स्थानमा मुरलीधर बस्न गएको देखेर बरियातमा आएका ठिटा परस्पर कानेखुसी गर्न लागे ।

मुरलीधर जिल्लाभरिका विख्यात पण्डित थिए । उनलाई कन्यापक्षका धेरै मानिस चिन्थे । श्रीधर र मुरलीधरले जिउनीका विषयमा वर्ष दिनसम्म मुद्दा लडेको पनि धेरै जनालाई थाहा थियो । कन्यापक्षका बुढापाकाले भने, “त्यस्ता महापुरुषका सन्तान आफ्नो कर्तव्य किन छोड्थे । तब पो मानिस कुलघरान भन्छन् ।”

वरणी : विवाहमा जन्ती आइपुग्नेबित्तिकै दुलाहा घरमा नलगी दुलहीका बाबुले गर्ने पूजा

विवाहविधि आरम्भ भो । पुरोहितले ऋचामन्त्र उच्चारण गर्दा अशुद्ध भएका ठाउँमा मुरलीधर सच्याइदिन्थे । शशीधर चाहिँ जेठाबाबुका छातीमा अडेस लागेर आनन्दसँग बसेको थियो । मुरलीधर बखत बखतमा गर्नुपर्ने कर्म छोरालाई सिकाइदिन्थे । एवम् प्रकारले विवाहविधि समाप्त भो ।

भोलिपल्ट दिउँसो दुलही अन्माइदिए । मुरलीधरले निहुरेर बुहारीको मुख हेरे, बुहारी महालक्ष्मी जस्ती रहिछन् । छोराबुहारीको रूप देखेर मुरलीधर गद्गद भए । दुलहादुलहीको डोली अगाडि लाएर मुरलीधर घरतिर फर्के ।

साँझ पर्ने वेलामा बरियात गाउँनेर पुग्यो । पँधेरामाथिको चौतारामा रमिता हेर्ने मानिसको घुइँचो थियो । बरियात दोबाटोनेर पुगेपछि "लौ, घर लगेर भित्र्याऊ" भनेर मुरलीधर आफ्ना घरतिर गए ।

दुलही भित्र्याएपछि दाज्यू बिहेमा गएको, सबै कार्यविधि आफ्नो कुलपरम्पराअनुसार राम्रो प्रकारसँग सम्पन्न भएको खबर श्रीधरले सुनेर गहभरि आँसु पारे र ठिटासँग सोधे, "दाज्यूलाई खानपिन त राम्ररी गरायौ के ?"

"आज एकादशी भनेर पण्डित बाजेले केही खानुभएन, भोकै आउनुभयो ।"

बिहे सिद्धिएको एक महिनापछिको कुरा हो । एक दिन बिहान मुरलीधर आफ्नो नित्यकर्म सिध्याएर फलैँचामा बसेर भागवत हेर्न लागेका थिए । त्यस्तैमा शशीधरले बिस्तार बिस्तार आएर मुरलीधरलाई ढोगिदियो र दलानको थाममा टाँसिएर भन्यो, "ठुलाबा जिउनीको पिपले खेतमा हजुरलाई जताबाट मन पर्छ, नापेर आधाखेत कमाउनुहोस् अरे, बाले भनेर पठाउनुभा'को ।"

शशीधरको कुरा सुनेर मुरलीधरले उसका मुखतिर हेरेर मुसुमुसु हाँस्दै भने, "जिउनीको आधा खेत मैले कमाए तिमीहरू के खान्छौ नि बा ?"

शशीधर केही उत्तर नदिएर छिटो छिटो आफ्नो घरतिर गयो । कमला चाहिँ दैलाको आडमा उभिएर बाबुछोराको कुरा सुनिरहेकी थिइन् ।

शशीधरले खेत कमाउने कुरो सुनाएर गएको चौधपन्ध्र दिनपछि एक दिन मुरलीधर फलैँचामा बसेर नस सुँघ्दै विद्यार्थीलाई रघुवंशको पाठ घोकाउँदै गर्न लागेका थिए ।

रघुवंश : रघु राजाबाट प्रवर्तन भएको वंशपरम्परा

त्यस्तैमा श्रीधरकी सानी छोरी रमाले आएर रुन्चे मुख लाएर भनी, "ठुलाबा बालाई व्यथाले चाप्यो । हजुरलाई बोलाउन पठाउनुभएको ।"

छोरीको कुरो सुन्नेबित्तिकै पढाउन छोडेर रमाको हात समाउँदै मुरलीधर भाइका घरतिर गए । श्रीधर खाटमा कोल्टे परेर सुतिरहेका रहेछन् । दाज्यूलाई देखेर बडो कष्टसँग उठेर गहभरि आँसु झारेर ढोगिदिए । भाइका आँखामा आँसु छचल्किरहेको देखेर मुरलीधरको पनि गहभरि आँसु भो । चार वर्षपछिको यी दुई दाजुभाइको पुनर्मिलन सारै दुःखलाग्दो देखियो ।

मुरलीधरको गहभरि आँसु भएको देखेर उनको गोडामा समाउँदै श्रीधरले रुन्चे स्वरले भने, "दाज्यू अस्तिदेखि दम बढ्न थाल्यो । मलाई अब धेरै दिन बाँचुला जस्तो लाग्दैन । मैले जीवनमा हजुरप्रति धेरै अत्याचार गरेको छु । यस अज्ञानीको सबै अपराध क्षमा गरेर यी नाबालक छोराछोरीको शरण लिइदिनुहोला ।"

भाइका कुरा सुनेर मुरलीधरले बर्र आँसु झारे । मुरलीधर रोएको देखेर श्रीधरका जहान, छोराछोरी पनि रुन लागे । एकछिनपछि मुरलीधरले भाइका निधार, छाती, हात, गोडा सबै अङ्ग छामे । उनको शारीरिक गति देखेर मुरलीधरको हृदयमा दुःखको कोलाहल मच्चियो । केही बेरपछि छातीमा भक्कानु पारेर आँसु झार्दै भने, "बिसेक हुन्छ बा हरेस नखाऊ । बाले आफ्नो जीवनमा अनन्य पुण्य गर्नुभएको छ । उहाँको त्यस महान् तपस्याका प्रभावले हाम्रो अनिष्ट कदापि हुने छैन । बरू अब यहाँका वैद्यको भर गरेर बस्नुभएन । तिमीलाई देशतिर औषधी गराउन लैजान्छु ।"

यति भनेर भाइका पथपरेजको व्यवस्था मिलाएर केही बेरपछि मुरलीधर आफ्नो घरतिर गए ।

यो घटना भएको छ सात दिनपछि भाइलाई लिएर औषधी गराउन मुरलीधर देशतिर हिँडे भन्ने सुनियो ।

वैद्य	:	आयुर्वेद उपचारको विधिअनुसार रोगको उपचार गर्ने व्यक्ति, कविराज
पथपरेज	:	रोगीले खान हुने, नहुने वा गर्न हुने, नहुने कुरा आदिको अनुशासन, मुख बार्ने काम

आयाम

बिना थिङ

सहरको त्यो व्यस्त चोकको मध्यभागको दृश्य मेरो कार्यालयको झ्यालबाट लगभग पुरै देख्न सकिन्थ्यो । त्यहाँबाट अनेक रङ, अनेक आकृति मात्र होइन, थरी थरीका गतिविधिसमेत मेरा आँखामा वेला वेला ठोक्किन आइपुग्थे । कुनै दृश्य निकै लोभलाग्दा हुन्थे त कुनै दृश्य बिछट्टै पट्यारलाग्दा ! कम्प्युटरको स्क्रिनलाई छलेर वेला वेला मेरा चञ्चले आँखा झ्यालतिर हुत्तिन्थे । मलाई थाहा थियो ! आजभोलि मलाई मेरा आँखा निकै लोभी हुन थालेका छन् ।

मेरा लोभी आँखाले कोठाको भित्तामा टाँगिएको वृत्ताकार घडी हेरे । त्यहाँ हरियो पृष्ठभूमिमा सेता सुई आआफ्नै लयमा सामूहिक नृत्यमा मस्त थिए । घडीका सुईको त्यो नीरस नाचले न त मेरो मनमा कुनै तरङ्ग ल्यायो न त कुनै उमङ्ग नै । हृदयमा कसैले मेरो बोझिलो दैनिकीको सुन्दर तर हलुङ्गो फूलको बुकी राखिदिए जस्तो मात्र आभास भयो ।

'शुभकामना, याङ्जी ! आज तिम्रो जन्मदिन । भरे साँझको भान्छा केही विशेष बनाउँछु । छिट्टै घर आऊ है !' घरबाट निस्कँदानिस्कँदै आमाले भन्नुभएको थियो ।

आमा हुनुहुन्थ्यो करिब ४९ वर्षकी बाटुलो मुखाकृतिकी । उहाँको अनुहारमा चिउँडाको चुच्चो कतै हराए जस्तै देखिन्थ्यो । गोलै जोर आँखाको बिचमा डल्लो आकारको नाक थपक्क बसेको थियो । सेतो चिमालो फूलको रङ झैँ लाग्ने नरम छाला जिउभरि ओढेकी । भाग्यलाई आमन्त्रित गरिएको हो कि झैँ लाग्ने सिनित्त परेको निधार । आँखाका चेप भने केही असजिलोसँग खुम्चिएका छन् र हाँस्दा ती अझै खुम्चन्छन् । उमेरभन्दा निकै ढिला

आभास : भान, झझल्को
सिनित्त : केही नरहने गरी हटाइएको, समाप्त गरिएको

हिँडिरहेको जस्ता देखिने छोटा छोटा, मोटा मोटा र पुटुक्कका हातगोडा ।

घरमा आमा र म मात्रै थियौँ । आमा र म दुवै जागिरे थियौँ । म निजी कार्यालयमा काम गर्थें भने आमा सरकारी कार्यालयमा । म बिहान आठ बजे निस्कन्थें; आमा नौ बजे निस्कनुहुन्थ्यो । पदको प्रकृति र कदका दृष्टिले मेरोभन्दा अलिक होलो थियो उहाँको जागिर । म बिहानको चियाखाजा बनाउँथें; साँझको खाना आमा तयार पार्नुहुन्थ्यो । भान्छा, बरन्डा, आँगन, बगैँचामा मेरोभन्दा बेसी आमाका हात चल्थे ।

"कति चल्छ्यौ कमलकी आमा तिमी ? याङ्जीलाई पनि अह्राऊ न ! यसो घरधन्दा, बारीमा याङ्जीलाई सघाउन भन !" आमाको हैरानी र धपेडी देखेर हुनुपर्छ । छिमेकी काकी आमालाई यसो भन्नुहुन्थ्यो ।

"म अहिल्यै बुढी भइसकेँ भन्ने ठानेको ? यति काम गर्न सक्दिनँ सोचेछ । हातगोडा तगडै छन् । याङ्जीलाई कामको धपेडी छ । म कामबाट अलिक छिटो आइपुग्छु । मलाई फुर्सद भएरै गरेकी हुँ ।" यसो भन्दाभन्दै मानौँ आमाका अनुहारमा बाबर पाक्थ्यो । यसो भनेर आमा अनुहारमा बाबर पकाउनुहुन्थ्यो । सेतो, फराकिलो, नरम र स्वादिलो बाबर ।

आमाको अनुहार जस्तै हृदय पनि उज्यालो थियो । मैले आमालाई अँधेरो रङमा कहिल्यै देखिनँ । अपवादमा एक पटक बाहेक । सायद एउटा विषादपूर्ण समय थियो त्यो । त्यस यता आमा पर परसम्म फैलिएको निलो आकाश झैँ सफा र शान्त देखिनुहुन्थ्यो । आमालाई देख्दा मेरो हृदयको क्षोभ एक एक गरेर मरेर जान्थ्यो । आमा मेरो उत्प्रेरणाको केन्द्रबिन्दु हुनुहुन्थ्यो ।

पहिले म बढारकुढार, सरसफाइ र पकाइतुल्याइ मात्र गर्ने एकदम घरेलु महिला थिएँ । मैले गर्ने काम त्यति नै थिए । दराजमा स्नातक तहको प्रमाणपत्र सुरक्षित राखेकी थिएँ । दराजबाट ती प्रमाणपत्र झिकेर दरखास्त हाल्न मलाई आमाले नै उत्प्रेरित गर्नुभएको थियो ।

त्यस वेला म २५ वर्षकी युवती थिएँ तर मेरो दैनिकीबाट भने आमा आत्तिनुभएको थियो । मेरा लागि हताश समय थियो त्यो । त्यो उमेरमा पनि म साथीसँगीबाट टाढा, आफन्तबाट टाढा र छिमेकीबाट पनि टाढा । त्यतिमात्रै कहाँ हो र ? म आफैँबाट पनि टाढा थिएँ । कौसीमा घन्टौँ अडिन सक्थेँ । घामको आकार हेरेर, क्षितिजको रङ हेरेर नियालेर घन्टौँ हराउन सक्थेँ । सीमित दायराभित्र थियो मेरो असीमित एकाकीपन । सायद मेरो यही

धपेडी : काम वा अत्यधिक परिश्रमबाट हुने थकान
क्षितिज : पृथ्वी र आकाश जोडिएको जस्तो देखिने स्थान

स्वभाव नै आमाको टाउको दुखाइको विषय बनेको थियो ।

“तिमीले अब जागिर वा व्यवसाय गर्नुपर्छ याङ्जी, यसरी घोत्लिएर हुँदैन ।” आमाले मेरो हातै समाएर भन्नुभएको थियो; नरमसँग र मायालु स्वरमा !

आमा मलाई कतै कुनै काममा व्यस्त राख्न चाहनुहुन्थ्यो । उहाँको हातमा पत्रिका थियो । त्यसको तेस्रो पृष्ठको पुछारमा जागिरका लागि दरखास्त आह्वान गरिएको थियो । घरेलु कामदार व्यवस्थापनको कार्यालयमा सहायक व्यवस्थापक पदको विज्ञापन रहेछ त्यो ।

“त्यहाँ विभिन्न मानिस आउँछन्, कामको खोजीमा । मान्छे घर घरमा काम खोज्न हिँड्दैनन् अचेल । यस्तै कार्यालयबाट सम्पर्क गर्ने हो । जस्तो कि हाम्रो घरमा काम गर्ने मान्छे राख्नु छ भने हामीले त्यस्तो कार्यालयमा सम्पर्क गर्नुपर्छ । उनीहरूले समय, सेवा सुविधाअनुसारको मान्छे पठाइदिन्छन् । त्यसबापत कमिसन लिन्छन् ।” आमाले त्यस कार्यालयको कामको प्रकृति र जिम्मेवारीबारे बुझाउनुभएको थियो । त्यसपछि निकै विश्वस्त भएर मलाई कामका लागि निवेदन लेख्न भन्नुभएको थियो ।

... ... दुई वर्षअगि

कार्यालय रहेको भवन चोकको दाहिने मोडमै थियो । जम्माजम्मी चार तलाको खरानी रङको भवन थियो त्यो । जागिरका लागि निवेदन र प्रमाणपत्र बोकेर म दोस्रो तलाको एउटा कोठामा पुगेँ । मूल ढोकाबाट प्रवेश गर्नेबित्तिकै प्रतीक्षा कक्ष थियो । त्यससँगै अरू तीनओटा कोठा थिए ।

त्यस दिन मैले हरियो रङको कुर्थासलवार लगाएकी थिएँ । कपालको जुरो फुकाएकी थिएँ । अगाडिको स्यागी कपाललाई अनुहारमा छरिन दिएकी थिएँ । यो शैलीले मेरो चेप्टो अनुहार लाम्चो देखिन्थ्यो । म आफूलाई विश्वस्त देखाउन चाहन्थेँ ।

“के म भित्र आउन सक्छु सर ?” मैले सक्दो नरम आवाजमा अनुमति मागेँ ।

सुरज कुमार, प्रमुख व्यवस्थापक ।

ढोका अलिकति घचेडेँ ।

“आउनुहोस् !” भित्रबाट भद्र आवाज आयो । म भित्र पसेँ ।

निलो रङका भित्ता छन् ! पूर्वपट्टिको भित्तामा चकलेटी खापा भएको झ्याल छ र त्यसले बैजनी तर पारदर्शी पर्दा ओढेको छ । उत्तरपट्टिको भित्तामा घडी छ र त्यस घडीको

देब्रेतर्फ मनमोहक चित्र टाँगिएका छन् । त्यहाँ भएका झरना, ढुङ्गा, घाँस आदिका चित्र निकै कलात्मक थिए । तिनै चित्रको ठिकमुनि खरानी रङको पाइन्ट र निलो चेक सर्टमा सजिएका भेटिए व्यवस्थापक । भर्खरै अमिलो पसाउन लागेका भोगटे जस्तै पुक्क परेका उनका गाला । उनका चिम्सा आँखा भने गहिरो खाडलभित्र पसेका जस्ता देखिन्थे । उनको बडेमाका निधार र दुई हातले एकसाथ सोहोरेर पछाडि हुत्याए जस्तो शैलीको कालो कपाल छ । मध्यम आकारको दुई फक्लेटा परेको चिउँडो छ र कोदाको पिठो जस्तो अनुहारको छालाको रङ छ ।

"कमल पनि यस्तै शैलीमा कपाल राख्थ्यो । चिउँडाको बुनोट र आँखाका आकार लगभग मिल्दा रहेछन् ।" क्षणभरलाई म एकोहोरिएछु ।

"बस्नुहोस् !" म उभिएको देखेर व्यवस्थापकले अनुरोध गरे ।

धन्यवाद !

नाम ?

याङ्जी ।

बसाइ ?

सल्लेरीटार ।

हामीबिच करिब १५ मिनेट संवाद भयो । त्यसै दिन थाहा भयो, सुरज सञ्चालक पनि हुन् र व्यवस्थापक पनि । भोलिपल्टदेखि मैले सहव्यवस्थापकको जिम्मेवारी सम्हाल्ने भएँ । मैले अनुहारमा जति सक्दो गुलाफ फुलाएँ ।

अब मेरो दिनदर्याको अनुहार बदलियो । मेरो दैनिकी छाँटियो । बिहानको नास्ता गरेर म कार्यालय निस्कन्थेँ । पकाउने काम पूर्णतया आमाको भागमा पर्‍यो । म कामबाट फर्किंदा साँझ अबेर हुन्थ्यो । शरद र शिशिरका दिनमा रात नै पर्थ्यो । कार्यालयमा सुरज सर, भाइ, मलगायत अन्य कर्मचारी थियौँ । त्यो भाइले कार्यालयको ढोका खोल्थ्यो, कोठा सफा गर्थ्यो, पानी तताउँथ्यो ।

कार्यालयमा घरेलु कामका लागि मानिस सम्पर्कमा आउँथे । म तिनीहरूको व्यक्तिगत विवरण लिन्थेँ । कम्प्युटरमा डाटा राख्थेँ, डकुमेन्ट बनाउँथेँ र सुरज सरलाई जानकारी गराउँथेँ । सहरमा कामदारको माग बढ्दै गएको थियो भने विश्वासिलो कामदारको आपूर्ति हाम्रो जिम्मेवारी थियो । सुरज सर यस विषयमा एकदम सचेत हुनुहुन्थ्यो । कामदारको

माग गर्ने घरधनीका बारेमा उत्तिकै सचेत र गम्भीर पनि ।

एक पटक एक जना महिला कामको खोजीमा कार्यालयमा आएकी थिइन् । निलो ओठ भएकी, कपाल घुमुर्किएर काँधमै हराएको जस्तो र कचौरा जस्तै कान एकदमसँग खुम्चिएका । शरीरको छाला चुन जस्तो निक्खर सेतो र फुस्रो देखिन्थ्यो । गहिरो तलाउ जस्ता हरिया आँखा थिए । गालाका हाड घोच्लान् जस्ता पटुस्स उक्सिएका ।

"तपाईंको नाम ?"

"शन्तमाया ।" दुई हात जोडेर नमस्कार भावमा जबाफ दिइन् ।

"यहाँ कसले भनेर आउनुभएको ?"

"सुनमायाले भनेकी, मेरी साथी । पहिले हामीसँगै ज्यामी काम गारेका । उसले राम्रो घरभित्र काम गारेको मोइले थाहा पायो । त्यस्तै घर पायो भने मो नि गार्छु । बाहिर ता डार लाग्छ, घामको, पानीको, ठेक्दारको । उसैले ता हो यता जाऊ भानेको । जासारी भाए नि मोलाई काम मिलाइदिनु मिस ।" पात जसरी हल्लिरहेको थियो शन्तमायाको शरीर ।

शन्तमाया २३ वर्षको हुँदा उनको श्रीमान् बितेका रहेछन् । श्रीमान् बितेको १३ दिनदेखि ज्यामी काममा हिँडेकी रहिछिन् । उफ् कठैबरा ! उनी शारीरिक रूपले अत्यन्तै कमजोर देखिन्थिन् ।

मैले शन्तमायाको व्यक्तिगत विवरण बनाएँ ।

नाम : शन्तमाया तामाङ

उमेर : ३० वर्ष

सन्तान : एक छोरा, एक छोरी

ठेगाना : भोर्ले गाउँपालिका, ३

एक हप्तापछि शन्तमायाले काम गर्न थालिन् । उनले काम गर्ने घर सेवानिवृत्त डाक्टर दम्पतीको थियो । घरमा दम्पती मात्रै थिए । दुई भाइ छोरा देशबाहिर गएका थिए । फराकिलो कम्पाउन्ड र बगैँचा । साढे दुईतले घर । ती दम्पतीलाई घर व्यवस्थापनमा सकस थियो । बगैँचामा चल्ने मिहिनेती हातको खाँचो थियो । भान्छामा, बाथरुममा, कौसीमा जताततै चल्ने छरिता पैतालाको आवश्यकता थियो । समग्रमा इमानदारिताका

सकस : सास्ती, दु:ख

साथ काम गरिदिने कामदारको आवश्यकता थियो । हाम्रो अफिसमा दम्पती नै आएका थिए । उनीहरूले महिला कामदारलाई प्राथमिकता दिएका थिए । शन्तमायाको व्यक्तिगत विवरण हेरेर उनीहरू खुसी भएका थिए । शन्तमायाले बिहान सात बजेदेखि साँझ पाँच बजेसम्म त्यही घरमा काम गर्न थालेकी थिइन् । उनी पनि डाक्टर दम्पतीले उपलब्ध गराएको पारिश्रमिकमा खुसी थिइन् । त्यसमाथि पनि चाडबाडमा थप रकम र कपडा पाउन थालिन् शन्तमायाले ।

एक पटक शन्तमाया हाम्रो कार्यालयमा आएकी थिइन् । उनको अनुहारमा चिल्लोपन बढेको थियो । शरीरमा हेर्नु हुने गरी मासु पसेको थियो । गालाका हाड पुरिन लागेका थिए । निधारमा बडेमाको कालो मखमली टीका लगाएकी थिइन् ।

“याङ्जी तिमीलाई हरियो कुर्था र टीका खुब सुहाउँछ ।” कुनै दिन सुरज सरले भनेका थिए ।

त्यस दिन मैले आफूलाई निकै हलुका महसुस गरेकी थिएँ । जीवनमा सानो घटनाले पनि अथाह खुसी दिन सक्दोरहेछ । मैले त्यस दिन आभास गरेकी थिएँ ।

“अहो ! तपाईं त अझै राम्री देखिनु भएछ ।” मैले जिस्कँदै भनें ।

शन्तमाया थोरै लजाइन् । ओढिरहेको पछ्यौराको छेउ गाँठो पार्न थालिन् ।

“मोइले ब्या गारें मिस । उसले मोलाई धेरै माया गार्छ । मो काम गार्ने घरमै ड्राइभर काम गार्छ ।” शन्तमायाले आधा घण्टामा वर्ष दिनको घटना अगाडि पछाडि गरेर सुनाइन् ।

खुसी हुनुको कारण अर्को पनि थियो । डाक्टर दम्पतीका ड्राइभर रहेछन्, नुवाकोटका सानु तामाङ । उनी ४१ वर्षका रहेछन् । सानु तामाङकी श्रीमती तीन वर्षअगि बितेकी रहिछन् । दुई छोरीका बाउ सानुसँग शन्तमायाले बिहे गरिछिन् । व्याकरण नमिले पनि शन्तमायाको प्रस्तुतिमा लय मिलेको थियो, जीवनको लय । एक्लो हुँदाको अनुभव, हैरानी र अभावका छन्द भङ्गका बिच अहिलेसँगै हुँदाको अनुभवको सुरिलो लय । सानुसँगको संसर्गले दिएको चिरन्तन खुसी । कहिलेकाहीँ हुने खटपटले दिएको क्षणिक पीडा । कहिले स्वादिलो छेडखानी त कहिले गहिरो मायापिरती । यस्तै यस्तै .... ।

पारिश्रमिक : परिश्रम वा कुनै काम गरेवापत दिइने धन, ज्याला

अथाह : धेरै, अगाध

चिरन्तर : प्राचीन कालदेखिको, पुरातन

पुसको महिना, घाम दिउँसो मात्र क्षितिजमा झुत्ती खेल्न पुग्छ । साँझ हुँदा नहुँदै झमक्क रात पर्छ । कार्यालयको भित्तामा समय लगातार उकालो उक्लिरहेको थियो । अगिपछि त्यो उक्लेर पाँचमा पुग्दा पनि मलाई हतारो लाग्दैन थियो तर आज चार बजेर पन्ध्र मिनेट हुँदा म अधैर्य भएँ । म जुरुक्क उठेँ । सुरज सरको कोठाको ढोका ठेलेँ ।

"याङ्जी, डिनरमा जाने होइन ?" सुरज सरले हाँस्दै सोधे ।

"उम ।" मैले टाउको हल्लाएँ । दुई पटक चिउँडाले छाती छोउँला झैं गरी । म सुरज सरको टेबलअगाडि ठिङ्ग उभिएकी थिएँ ।

"तिमीले आज आमालाई भनिनौ ? साँझ बाहिर खाना खाएर आउँछु भनेर ।" यो प्रश्न सोधिरहँदा सुरज सरको अनुहारमा हैरानी देखिन्थ्यो ।

"वर्ष दिन भइसक्यो । तिमीले अब खुलस्तसँग आमालाई भन्नुपर्छ । हाम्रो सम्बन्धलाई निकास त दिनैपर्छ ।"

पछिल्लो दुई महिनादेखि सुरज सर लगातार यसै भनिरहेका थिए तर मेरो मनमा आतङ्कको तुवाँलो मडारिरहेको थियो । आमाले कति विश्वासले जागिर खान पठाउनुभएको छ । म भने सुरजसँग प्रेममा छु । आमालाई कसरी भन्ने यस्तो कुरा ? भनिहालेँ भने के सोच्नुहोला ? कसरी सामना गर्ने त्यो परिस्थितिको ? यही रिले सोचाइले मेरो टाउको रिङ्गाइरहेको थियो ।

"आज भन्छु । जसरी पनि ।" मैले छोटोमा उत्तर दिएँ । सुरजको अनुहारमा गुलाफी रङ छरियो ।

सुरज र म नजिकैको रेस्टुराँमा खाना खाएर फर्कियौँ ।

घर पुग्दा रातको साढे आठ बज्यो । बरन्डामा स्कुटी पार्क गरेँ र घरभित्र पसेँ ।

आमा बैठक कोठामा हुनुहुन्थ्यो । उहाँको हातमा टिभीको रिमोट थियो । दाहिने हातको बुढीऔँलाले किचिक्किचिक पारेर रिमोट थिचिरहनुभएको देखेँ । म एक पटक फिस्स हाँसेँ तर आमा एक पटक अलिकति पनि हाँस्नुभएन । म सरासर सुत्ने कोठामा पसेँ । कपडा परिवर्तन गरेँ, बाथरुम पसेँ र हातमुख धोएर निस्किएँ । आमाको हातको औँलो अझै टिभी रिमोट थिच्न व्यस्त थियो ।

"आमा, रिसाउनुभयो ? आज साथीहरूले साह्रै कर गरे । उनीहरूसँगै बाहिरै जन्मदिन मनाउन बाध्य भएँ, क्षमा गर्नुहोला !" रिमोट समाइरहेको आमाको हात च्याप्प समाएर मैले भनेँ ।

"तिम्रो जन्मदिन भनेर मैले मिहिनेतले भान्छा तयार गरेँ । आज मात्रै होइन तिमीले धेरै पटक यस्तो गरिसक्यौ ।" आमाका आँखाका परेला पर्लकपर्लक भए । आँसुका ससाना ढिक्का देखिए ।

"आमा, मैले निकै दिनदेखि तपाईँसँग झुट बोलिरहेँ । साँच्चै भन्नुपर्दा म प्रेममा छु, कसैसँग । आज ऊसँगै खाना खाएर फर्किएकी हुँ । ऊ मसँग बिहे गर्न चाहन्छ ।" मैले एकै सासमा भनेँ । भएभरको साहस बटुलेर ।

आँखाहरू भने लज्जाबोध गर्दै भुइँमा झरिहाले । आमाको अनुहार कस्तो देखियो ? मैले हेर्नै सकिनँ । अब आमाले के भन्नुहुन्छ ? मेरो उकुसमुकुस बढेर आयो । निकासका लागि मेरा आँखा बग्न थाले ।

आमाले हठात् मेरो हातबाट आफ्नो हात छुटाउनुभयो । रिमोट थिचेर टिभी बन्द गर्नुभयो । कोठामा हामी दुईको सुक्कँसुँक्क टड्कारो सुनियो । त्यसपछि कोठामा निकैबेर शून्यता छायो । बिस्तारै आमाले टाउको उठाउनुभयो । मेरो चिउँडो उचाल्नुभयो । आमाका आँखा भने एकाग्रताका साथ भित्तामा टाँसिएका थिए । भित्तामा हाँसिरहेको फोटो थियो कमलको ।

"याङ्जी, त्यो दुर्घटनामा कमल नबितेको भए तिमी मेरो बुहारी नै रहन्थ्यौ । अहिले तिमी मेरो छोरी हौ । म महसुस गर्न सक्छु एक्लो बाँच्न कति सकस हुन्छ भनेर । मैले कमलको बुबाबिना बिताएको यो १९ वर्षले बोध गराएको छ । म बुझ्छु तिम्रो मनस्थिति । तिमी ऊसँग भावी जीवन बिताउन तयार छ्यौ भने मैले रोक्ने कुरै छैन । तर, एउटा सर्त छ ।" आमाले अगिपछि भन्दा मसिनोसँग भन्नुभयो । निकैबेरसम्म मेरो टाउकामा आमाका हात सल्बलाइरहे ।

यो अप्रत्यासित परिस्थितिले म अवाक् भएँ ।

कमल मेरो अमूल्य रत्न थियो । जो मैले हेर्दा हेर्दै विलीन भएर गयो, सपना जस्तो । एक झमक निदाएर बिउँझदा मसँग कमल थिएन । उसको यादले मेरो छाती गह्रुङ्गो भएर आयो ।

त्यो दिन मेरो जीवनको सबैभन्दा भयानक दिन थियो । त्यो आँधिबेहरी र हुरी जस्तो समय । अचानक कताबाट चल्यो । मेरो सुन्दर संसार तहसनहस पाऱ्यो । कमल कार्यालयबाट फर्कंदा भएको त्यो मोटरसाइकल दुर्घटना । उफ् ! ऊसँग मैले छोटो समय व्यतीत गरेँ । छोटो समयमै गहिरो माया दिएर ऊ गयो । कमलको अनुपस्थितिले दिएको छटपटी असह्य थियो ।

निकैपछि मैले सुरजमा कता कता कमलको प्रतिछाया भेटेँ । सुरज मेरो प्यारो कमलको आभास लिएर जीवनमा आए । मभित्र कतै फेरि एक पटक बाँच्ने चाहना जागृत भएको छ ।

"म सारा सर्त मान्छु आमा ।" म भक्भकाएँ ।

"तिमी दुई जना बिहेपछि पनि मसँगै बस्नुपर्छ । यो बुढेसकालमा आमालाई छाडेर जान पाउन्नौ ।" आमाले मेरो चिउँडो उचाल्दै भन्नुभयो । उहाँका आँखा ओभाएका थिए ।

खुसी घाँटीमा अड्किए जस्तो भयो । बोल्नै गाह्रो भयो । मैले आमालाई गम्ल्याङ्ङ अँगालो हालेँ । आमाको छातीबाट न्यानो प्रसार भएर मेरो भित्र हृदयमा पुग्यो । म निकै बेरसम्म अँगालोमै बेरिइरहेँ । मेरो हिक्क झन् झन् बढेर आयो ।

आमासँगको मातृवात्सल्यको अभिनव आयाममा म प्रेमको महासागरमा डुबिरहेकी थिएँ ।

अभिनव : अनुकरण, हाउभाउ